

- (स्व.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता इन्दूरपुरनिवासिनां कि-
वे इत्पुपाह्वानां श्रीयुतानां भाऊसाहेव वाळासाहेव इ-
त्येतेषाम् ।
- (ग.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता वे. शा. सं. रा. रा.
दिनकरशास्त्री जोशी नागावकर इत्येतेषाम् । लेखनका-
ल. सं० १८६६
- (घ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता वटोदरनिवासिनां श्री-
युतानां पटवर्धनोपाह्वानां रा. रा. कृष्णरावभीमाशंकर
इत्येतेषाम् ।
- (ङ.) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिपद्वाक्यभाष्यं विंचूरपुरनिवासिनां श्रीयुतानां
रा. रा. रावसाहेव अण्णासाहेव इत्येतेषाम् । लेखनकालः
शके १६३२
- (च.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता मुम्बापुरनिवासिनां वे.
शा. सं. रा. रा. जयकृष्णमहाराजानाम् ।
- (छ.) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिपद्वाक्यभाष्यं सटीकं करवीरपुरनिवासिनां वे.
शा. सं. रा. रा. द्रविडोपाह्वानां नानाशास्त्रिणाम् ।
- (ज.) इतिसंज्ञितम्—केनोपनिपद्वाक्यभाष्यं करवीरपुरनिवासिनां श्रीमतां वे.
शा. सं. गुरुमहाराजानाम् । लेखनकालः शके १६९९
- (झ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता करवीरपुरनिवासिनां
श्रीमतां वे. शा. सं. गुरुमहाराजानाम् ।
- (ञ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपत्सटीकवाक्यभाष्योपेता नागपुरनिवासिनां श्री-
युतानां रा. रा. अप्पासाहेव बुठी इत्येतेषाम् ।
- (फ.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपदीपिका मुम्बापुरनिवासिनां वे. शा. सं. रा. रा.
जयकृष्णमहाराजानाम् ।
- (स्व.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपदीपिका वटोदरनिवासिनां श्रीयुतानां पटव-
र्धनोपाह्वानां रा. रा. कृष्णरावभीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (ग.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपदीपिका शूलयुता १
- (क.) इतिसंज्ञिता—केनोपनिपदीपिका नारायणविरचिता पुण्यपत्तननिवा-
सिनां श्रीयुतानां रा. रा. भाऊसाहेव नगरकर इत्ये-
तेषाम् ।

स्व० श्री देवीदास लक्ष्मणदास
संस्कृत पाठशाला.

१२५ मुख्यध्यायी, मुख्यं, ५
केनोपनिषत्सटीकभाष्योपेता ।

ॐ तत्सवब्रह्मणे नमः ।

अथ शाङ्करभाष्यम् ।

शा०भा० ॐ परमात्मने नमः । केनेपितमित्याद्योपनिषत्परब्रह्मविषया वक्तव्येति
नवमस्याध्यायस्यारम्भः । प्रागेतस्मात्कर्माण्यशेषतः परिसमापितानि स-
मस्तकर्माश्रयभूतस्य च प्राणस्योपासनान्युक्तानि कर्माङ्गसामविषयाणि च ।
अनन्तरं च गायत्रिसामविषयं दर्शने वंशान्तमुक्तं कार्यं सर्वमेतद्यथोक्तं
कर्म च ज्ञानं च सम्यगनुष्ठितं निष्कामस्य मुमुक्षोः सत्त्वशुद्धयर्थं भवति ।
सकामस्य तु ज्ञानराहितस्य केवलानि श्रौतानि स्मृतानि च कर्माणि दक्षि-

॥ ॐ परमात्मने नमः ॥

ॐ यच्छ्रोत्रादेरधिष्ठानं चक्षुर्वागाद्यगोचरम् ॥

स्वतोऽध्यक्षं परं ब्रह्म नित्यमुक्तं भवामि तत्र ॥ १ ॥

भा०टी० केनेपितमित्यादिकां तलवकारशाखोपनिषदं व्याचिरूपासुर्भगवान्भाष्यकारोऽ-
हं प्रत्ययगोचरस्यात्मनः संसारित्वादसंसारिब्रह्मभावस्योपनिषत्प्रतिपाद्यत्वासंभवा-
न्निर्विषयत्वादव्याख्येयत्वमित्याशङ्क्याहङ्कारसाक्षिणः संसारित्वमाहकप्रमाणाविषय-
त्वाद्ब्रह्मत्वप्रतिपादने विरोधासंभवात्सविषयत्वाद्वाव्याख्येयत्वं प्रतिजानिते । केनेपित-
मित्याद्येति । कस्त्वाहं नवमस्याध्यायस्याष्टाध्याय्यासह नियतपूर्वोत्तरभावानुपपत्तिल-
भ्यः सम्बन्ध इत्याशङ्क्य हेतुहेतुमद्भावलक्षणसम्बन्धं दर्शयितुं वृत्तमनुवदति ।
प्रागेतस्मादित्यादिना । कर्माङ्गसाम पाञ्चमक्तिकं साक्षमक्तिकं च तद्विषयाण्युपा-
सनानि श्रुतिव्यादिदृष्ट्योक्तानि । प्राप्यदृष्ट्या गायत्रिसामोपासनं च । शिष्याचार्य
सन्तानाविच्छेदो वशास्तदवसानेन ग्रन्थेन कार्यरूपमेव वस्तुक्तं चेत्तर्हि प्राणाद्युपा-
सनसहितस्य कर्मणः संसारफलत्वाद्ब्रह्मज्ञानानुपयोगात्कथं हेतुहेतुमद्भावः सव-
न्धोऽभिधित्सित इत्याशङ्क्य नित्यकर्मणो तावद्ज्ञानोपयोगित्वं कथयति । सर्वमे-
तदिति । काम्यानां प्रतिषिद्धानां च फलं तद्दोषदर्शनेन वैराग्यार्थं कथयति । स
कामस्यस्त्विति । एतयोः पञ्चार्जोन्मर्माणोर्भ्यो केनापि मार्गेण येन प्रवृत्तास्ते म-

शा०भा० णमार्गप्रतिपत्तये पुनरावृत्तये च भवन्ति । स्वाभाविकया त्वशास्त्रीयया प्रवृत्त्या पश्वादस्थावरान्ता अधोगातिः स्यात् । अथैतपोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि धुद्राप्यसकृदावर्त्तानि भूतानि भवन्ति । जायस्व त्रियस्वेत्येत-
चृतीयं स्थानमिति श्रुतेः । प्रजा ह तिस्रो अत्यापमीपुरिति मन्त्रवर्णाद्विशुद्धस-
त्त्वस्य तु निष्कामस्यैव बाह्यादनित्यात्साध्यसाधनसंबन्धादिह कृतात्पूर्व-
कृताद्वा संस्कारविशेषोद्भवाद्विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासा भवर्त्तते
तदेतद्वस्तु प्रश्नप्रतिवचनलक्षणया श्रुत्या प्रदर्श्यते केनोपनिषत्प्रत्ययया ।
काठके चोक्तम् । पराञ्चि स्वानि व्यतृणत्स्वपंभूस्तस्मात्पराहृपश्यति ना-
न्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्नित्यादि ।
परिक्षिप लोकान्कमेचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्रास्त्यकृतः कृतेन । त-
द्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रिणं ब्रह्मनिष्ठमित्यादि
आथर्वणे च । एवं हि विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषयं विज्ञानं श्रोतुं मनुं वि-
ज्ञातुं च सामर्थ्यमुपपद्यते नान्यथा । एतस्माच्च प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानात्संसा-
रबीजमज्ञानं कामकर्मप्रवृत्तिकारणमशेषतो निवर्त्तते । तत्र को मोहः कः शोक
'एकत्वमनुपश्यत इति मन्त्रवर्णात् । तरति शोकमात्मविदिति भिद्यते हृदय-
ग्रन्थिदिच्छन्ते सर्वे संशयाः । क्षीयन्ते चास्य कमोणे तस्मिन्दृष्टे परावर

आ०टी० तिषिद्वानुष्ठापिन इत्यर्थः । जायस्व त्रियस्वेति । पुनः पुनर्जायन्ते त्रियन्ते चे-
त्यर्थः । तिस्रः प्रजोः जरायुजाण्डजोद्विज्जलक्षणाः । पितृयानदेवयानलक्षणमार्गद्वयग-
मनप्रतीत्य कष्टमेव गतिमियुः प्राप्ता इत्यर्थः । एवं कर्मफलमुक्त्वा वयो विरक्तस्य
विशुद्धसत्त्वस्य ब्रह्मज्ञानेऽधिकार इति दर्शयन्हेतुहेतुमद्भावमाह । विशुद्धसत्त्व-
स्य त्विति । साध्यसाधनसंबन्धाद्विरक्तस्येति संबन्धः । तत्र निर्वेदत्त्यादृष्ट्या-
नियतत्वमाह । इह कृतादिति । कर्मफलाद्विरक्तस्य ब्रह्मजिज्ञासा भवतीत्यत्रान्य-
संवादमाह । काठके चेति । आवृत्तचक्षुरिति । साध्यसाधनमावादुपरत्वरण-
ग्रामश्चक्षुर्ग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वात् । अन्यव्यतिरेकमिदत्वं चाह । एवं हीति ।
ज्ञान्ययेति । अविरक्तस्य बहिर्विषयाक्षिप्तचेतस आत्मजिज्ञासैवानुपपन्ना कथञ्चिन्मा-
वापि न फलावसाना स्याच्छूद्रयागादिवादित्यर्थः । यद्यप्येवमुपनिषदः कर्मकाण्ड-
सम्बन्धोऽस्ति तथाप्युपनिषज्ज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वान्नोपनिषदो व्याख्यारम्भः
संभवतीत्याशङ्क्याह । एतस्माच्चेति । समुच्चयवादिनोऽभिप्रायं शङ्कते । कर्म-

श०भा० इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । कर्मसहितादापि ज्ञानादेतत्सिद्धयतीति चेन्न । वाजसने-
यके तस्यान्यकारणत्ववचनाज्जाया मे स्यादिति प्रस्तुत्य पुत्रेणापं लोको
जय्यो नान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक इत्यात्मनोऽ-
न्यस्य लोकत्रयस्य कारणत्वमुक्तं वाजसनेयके । तत्रैव च पारिव्राज्य-
विधाने हेतुरुक्तः । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोक इति
तत्रायं हेत्वर्थः । प्रजाकर्मतत्संपुक्ताविद्याभिर्मेनुष्यपितृदेवलोकत्रयसाधनैर-
नात्मलोकप्रतिपत्तिकारणैः किं करिष्यामो न चास्माकं लोकत्रयमनित्यं
साधनसाध्यमिष्टं येषामस्माकं स्वाभाविकोऽजोऽजरोऽमृतोऽमयो न वर्द्धते
कर्मणा नो कनीयाव्रित्पथ लोक इष्टः । स च नित्यत्वान्नाविद्यानिवृ-
त्तिव्यतिरेकेणान्यसाधननिष्पाद्यस्तस्मात्प्रत्यगात्मब्रह्मविज्ञानपूर्वकः सर्व-
यणासंन्यास एव कर्तव्य इति । कर्मसहभावित्वविरोधाच्च प्रत्यगात्मब्रह्म-
विज्ञानस्य न क्षुपात्तत्कारकफलभेदविज्ञानेन कर्मणा प्रत्यस्तमितसर्वभेद-
दर्शनस्य प्रत्यगात्मब्रह्मविषयस्य सहभावित्वमुपपद्यते । वस्तुमाधान्ये सत्य-

था०टी० सहितादपीति । एकाध्ययनविधिपरिग्रहीतत्वात्कर्मज्ञानकाण्डयोरेकं फलं वाच्यं
ततः कर्मममुचितज्ञानात्सन्निदानसंसारनिवृत्तिलक्षणं फलं भिद्व्यतीति न कर्मसु
विरक्तस्योपनिषदारम्भ इत्यर्थः । अध्ययनविधिपरिग्रहमात्रेण कर्मकाण्डस्य
न मोक्षफलत्वं कल्पयितुं शक्यं फलान्तरावगमविरोधादित्याह । नवाजसने-
यक इति । किञ्च यदि श्रुतेः कर्मसमुचितज्ञानं विवित्सितं स्यात्तदा पारि-
व्राज्यं नोपदिश्येत् । श्रुत्या हेत्वभिधानेन ततो न समुच्चयः श्रुत्यर्थ इ-
त्याह । तत्रैव चेति । प्रजाशब्दस्योपलक्षणार्थत्वमादाय हेत्वर्थमाह । त-
त्रापमिति । किं करिष्यामो न किमप्यात्मकामत्वादेवेति शेषः । तत्फलं
भुक्त्वा क्रमेण मोक्षसंभवात्किमिति प्रजादिष्वनादर इत्याशङ्क्याह । न चेति । इ-
ष्टोऽप्ययमात्मलोकः कर्मणा विना न लभ्यते फलत्वान्मोक्षस्यान्यथास्वभावमुक्तत्वे
बन्धमोक्षावस्थयोरविवेकापावादित्याशङ्क्याह । स चेति । कर्ममोक्षे कार्यस्योत्पादा-
देरसंभवासंभ्यज्ञानादविद्यानिवृत्त्या फलमसिद्धं कृण्वत्यनेन कर्मकार्यो मोक्ष इत्यर्थः ।
असत्त्वान्नस्यत्पुनस्तत्त्वान्नस्यत्त्वमित्ये, ज्ञेयस्यैतन्नित्यस्यैतन्नित्यः, भंग्यासः, कर्तव्यः, १. नित्ये,
चानुभवावसाने ब्रह्मात्मज्ञाने स्वभावमाप्तः संन्यास इति द्रष्टव्यम् । इतश्च न क-
र्मब्रह्मात्मतानिश्चयममुच्चयः शास्त्रार्थ इत्याह । कर्मसहभावित्वेति ॥ ननु
कर्मब्रह्मज्ञानस्य विविजोऽनुष्ठेयत्वाद्विधेश्च विविचोऽन्यादिभेदापेक्षितत्वात्कथं स-
र्वभेददर्शनं प्रत्यस्तमय उच्यते । ब्रह्मज्ञाने मर्त्याशङ्क्याह । वस्तुमाधान्ये स-

ॐ तत्सत् ॥

मामवेदीयवलवकारोपनिषत् ॥

सहंनाववतु सह नौ भुनक्तु मह वीर्यं करवावहै ।

तेजस्विनावधीतमस्तु माविद्विपावहै ॥

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ।

आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकारोदनिराकारणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु तदात्मनि निरतेय उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः ।

ॐ केनेपितं पतति प्रेपितं मनः । केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

भा० भा० पुरुषतन्त्रत्वाद्ब्रह्मविज्ञानस्य । तस्माद्दृष्टादृष्टेभ्यो बाह्यसाधनसाध्येभ्यो विरक्तस्य प्रत्यगात्मविषया ब्रह्मजिज्ञासेयं केनेपितमित्यादिश्रुत्या प्रदर्श्यते ॥ शिष्याचार्यमश्रमप्रतिवचनरूपेण कथने तु सूक्ष्मवस्तुविषयत्वात्सुक्ष्मप्रतिपत्तिकारणं भवति । केवलतर्कागम्यत्वं च दर्शितं भवति । नैया तर्केण मतिरापनयेति श्रुतेश्च आचार्यवान्पुरुषो वेद आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापदिति । तद्विद्वि प्रणिपातेनेत्यादिश्रुतिस्मृतिनियमाच्च । कश्चिद्गुरुं ब्रह्मनिष्ठं विधिवदुपेत्य प्रत्यगात्मविषयादन्यत्र शरणमपश्यन्नभयं नित्यं शिवमचलमिच्छन्प्रच्छेति कल्प्यते । केनेपितमित्यादि । केनेपितमिति केन कर्त्रा इपितमिष्टमभिप्रेतं सन्मनः पतति गच्छति स्वविषयं प्रतीतिं सम्बध्यते । इपेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवादच्छार्थस्यैवेतद्गुपमि-

भा० टी० तीति । विविजन्यप्रयत्नमात्र्यो हि विविविषय उच्यते ज्ञानं न तथोपेति तद्विधेरभिहित्यर्थः । यस्मात्प्रत्यगात्मनो ब्रह्मदानिश्चयस्य परोक्षस्यापरोक्षस्य वा कर्मणा समुच्चयो न मायागिक्त्वस्मादित्युपलंहरति । तस्मादिति । मश्रमप्रतिवचनरूपेण प्रतिपादनस्य तात्पर्यमाह । शिष्याचार्येति । आपनेया प्राणीया हन्तव्या वा न भवतीत्यर्थः । माविष्ठं शोभनतमं फलं प्रापयतीत्यर्थः । इष आर्भाक्ष्ये गर्वाः चेति धात्वन्तरभंभवे कथमिच्छार्थस्यैव व्याख्यानभित्याशङ्क्याह । इपेरिति । आर्भाक्ष्यं पीनः पुन्यं तद्विषयवाया गतिविषयवाया वा मनसोऽनभिधेय-

केनेपितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनांक्ति ॥१॥

शा०भा० ति गम्यते । इपितमितीदृशयोगस्तु छान्दसस्तस्यैव प्रपूर्वस्य नि-
योगार्थे प्रेषितमित्येतत् । तत्र प्रेषितमित्येवाक्ते प्रेषयितृप्रेषणविशेष-
विषयाकाङ्क्षा स्यात् । केन प्रेषयितृविशेषेण । कीदृशं वा प्रेषणमि-
ति । इपितमिति तु विशेषणे सति तदुभयं निवर्तते । कस्येच्छामात्रेण
प्रेषितमित्यर्थविशेषनिर्द्धारणाच्चेषोऽर्थोऽभिप्रेतः स्यात्केनेपितमित्येतावते-
व सिद्धत्वात्प्रेषितमिति न वक्तव्यम् । अपि च शब्दाधिक्यादर्थोऽधिक्यं यु-
क्तमितीच्छया कर्मणा वाचा वा केन प्रेषितमित्यर्थविशेषोऽवगन्तुं युक्तः ।
न प्रश्नसामर्थ्यादेहादिसङ्घातादनित्यात्कर्मकार्याद्विरक्तोऽतोऽन्यत्कूटस्थं
नित्यं वस्तु बुभुत्समानः पृच्छतीति सामर्थ्यादुपपद्यते । इतरथेच्छावाक्क-
र्मभिर्देहादिसङ्घातस्य प्रेषयितृत्वं प्रसिद्धमिति प्रश्नोऽनर्थकएव स्यात् ।
एवमपि प्रेषितशब्दस्यार्थो न प्रदर्शित एव न संशयवतोऽयं प्रश्न इति प्रेषि-
तशब्दस्यार्थविशेष उपपद्यते । किं यथा प्रसिद्धमेव कार्यकारणसङ्घातस्य
प्रेषयितृत्वं किंवा सङ्घातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेणैव मनआदि-
प्रेषयितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेपितं पतति प्रेषितं मन इति विशे-
षणद्वयमुपपद्यते । ननु स्वतन्त्रं मनः स्वविषये स्वयं पततीति प्रसिद्धम् ।
तत्र कथं प्रश्न उपपद्यत इत्युच्यते । यदि स्वतन्त्रं मनः प्रवृत्तिनिवृत्तिविष-
ये स्यात्तर्हि सर्वस्यानिष्टचिन्तनं न स्यादनर्थं च जानन्सङ्कल्पयति ।
अत्युग्रदुःखे च कार्यं वार्यमाणमपि प्रवर्तत एव मनस्तस्माद्युक्त एव के-
नेपितमित्यादिप्रश्नः । केन प्राणो युक्तो नियुक्तः प्रेरितः सन्नेति गच्छ-
ति स्वव्यापारं प्रति प्रथम इति प्राणविशेषणं स्यात्तत्पूर्वकत्वात्सर्वेन्द्रिय-
वृत्तीनाम् । केनेपितां वाचमिमां शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकाः । तथा
चक्षुः श्रोत्रं च स्वे स्वे विषये क उ देवो द्योतनवान्पुनक्ति नियुङ्क्ते प्ररपति ॥१॥

भा०टी० त्वान्मनःप्रवर्तकविशेषस्यैव बुभुत्सितत्वादित्यर्थः । इदृशयोगे सति गुणेन भवितव्य-
म् । तदा एपितमिति स्यात्तदभावाच्छान्दसत्वाभिधानं न तु धावोरनित्वादन्यथास्य
विकल्पविधानादन्वेपितमन्विष्टं वेति वैकल्पिकप्रयोगाददर्शनादिति इपितं प्रेषयामिति
पदद्वयस्यार्थवत्त्वमाह । तत्र प्रेषितमित्यादिना । इच्छामात्रेणेति । प्रयत्नमन्तरेण
सन्निधिमन्त्रेणेति व्याख्यातं नेदं व्याख्यानमपि शोभते । अपर्यायशब्दमेदस्यार्थमेद-
व्यभिचारादित्याह । अपि चेति । त्वदुक्तोऽयमर्थविशेषो न घटते सङ्घातस्यैवेच्छा-
दिभिः प्रवर्तकत्वसिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिप्रसङ्गादित्याह । न प्रश्नेति । मनसः स्वात-
न्त्र्यात्स्वव्यतिरिक्तप्रवर्तकत्वभावनाभावात्प्रश्नो न घटत इत्याक्षिप्य समाधत्ते । न-
नु स्वतन्त्रमित्यादिना । अत्युग्रदुःखे चेति अद्यतनीनदुःखे घृतादिकार्ये ॥१॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः ।

शा०भा० एवं पृष्ठवते योग्यायाह गुरुः शृणु त्वं यत्पृच्छसि । मनआदिकरणजा-
तस्य को देवः स्वविषयं प्रति प्रेरयिता कथं वा प्रेरयतीति । श्रोत्रस्य श्रो-
त्रं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दस्य श्रवणं प्रति करणं शब्दाभिव्यञ्जकं
श्रोत्रमिन्द्रियं तस्य श्रोत्रं स यस्त्वया पृष्ठश्चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो पुनर्की-
ति । असावेवंविशिष्टः श्रोत्रादीनि निपुङ्ग इति वक्तव्ये नन्वेतदनुरूपं प्र-
तिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति । नैष दोषः । तस्यान्यथाविशेषानवगमात् ।
यदि हि श्रोत्रादिव्यापारव्यतिरिक्तेन स्वव्यापारेण विशिष्टः श्रोत्रादिनिपो-
क्ताऽवगम्येत दात्रादिप्रयोक्तृवत्तदेदमनुरूपं प्रतिवचनं स्यात् । न त्विह
श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता स्वव्यापारविशिष्टो लवित्रादिवदधिगम्यते । श्रोत्रादीना-
मेव तु संहतानां व्यापारेणालोचनसद्वृत्त्याध्यवसायपक्षणेन पलावसान-
लिङ्गेनावगम्यते । अस्ति हि श्रोत्रादिभिरसंहतो यत्प्रयोजनमयुक्तः श्रोत्रा-
दिकलापो यद्वादिवदिति संहतानां परार्थत्वादवगम्यते श्रोत्रादीनां प्रयोक्ता ।
तस्मादनुरूपमेवेदं प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि कः पुनरत्र पदार्थः श्रो-
त्रस्य श्रोत्रमित्यादेः । नह्यत्र श्रोत्रस्य श्रोत्रान्तरेणार्थः । यथा प्रकाशस्य
प्रकाशान्तरेण । नैष दोषोऽप्यत्र पदार्थः । श्रोत्रं तावत्स्वविषयव्यञ्जन-
समर्थं दृष्टम् । तच्च स्वविषयव्यञ्जनसामर्थ्यं श्रोत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिरपि
नित्ये संहते सर्वान्तरे साति भवति नासतीत्यतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यु-
पपद्यते । तथा च श्रुत्यन्तराण्यात्मनैवाप्यं ज्योतिषाऽऽस्ते तस्य भासा स-
र्वमिदं विभाति । येन सूर्यस्तपति तेजसेद्व इत्यादीनि । यदादित्यगतं ते-
जोजगद्भासयतेऽखिलम् । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारतेत्यादि
गीतासु । काठके च । नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामिति । श्रोत्राद्येव

भा०टी० प्रतिवचनस्य प्रश्नानुरूपत्वमाशङ्क्य ममाधते । असावेवंविशिष्ट इत्यादिना ।
श्रोत्रादयः स्वविलक्षणशेषाः संहतत्वादृहादिवदित्यनुमानेन श्रोत्रादिशेषी वावद्व-
गम्यते यदि सोऽपि संहतः स्यात्तर्हि यद्वादिवदचेतनः स्यात् । ततस्त्वस्याप्यन्यः
शेषी कल्प्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाप्रमङ्गपरिहारायानेह्यतश्चेतनो गम्यते । अतः
सर्वमाणि लक्षणितुं युक्तमेव प्रतिवचनमित्यर्थः । फलावमानं फलनिष्पत्तिर्लिङ्गम् ।
यस्मिन्नवगत्या हि करणस्य व्यापारो लिङ्गयते नित्यावगतिव्यञ्जकत्वाद्वा फलावमान-
लिङ्गव्यापारस्त्वेन तच्छेदी लक्ष्यत इत्यर्थः । प्रतिवचनस्य मङ्गलमेव स्वात्यर्थमाह । श्रो-

अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥२॥

शा०भा० सर्वस्यात्मभूतं चेतनामिति प्रसिद्धं तदिह निवर्त्यते । अस्ति किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कूटस्थमजरममृतमभयमजं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि तत्सामर्थ्यानिमित्तमिति प्रतिवचनं शब्दार्थशोपपद्यत एव । तथा मनसोऽन्तःकरणस्य मनः । नह्यन्तःकरणमन्तरेण चैतन्यज्योतिषा दीपितं स्वविषयसङ्कल्पाध्यवसायादिसमर्थं स्यात् । तस्मान्मनसोऽपि मन इति । इह बुद्धिमनसी एकीकृत्य निर्देशो मनस इति यद्वाचो ह वाचं पच्छब्दो यस्मादर्थे श्रोत्रादिभिः सर्वं सम्बध्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रम् । यस्मान्मनसो मन इत्येवं वाचो ह वाचमिति द्वितीया प्रथमात्वेन विपरिणम्यते । प्राणस्य प्राण इति दर्शनाद्वाचो ह वाचमित्येतदनुरोधेन प्राणस्य प्राणमिति कस्माद्वितीयैव न क्रियते न बहूनामनुरोधस्य युक्तत्वाद्वाचमित्यस्य वागित्येतावद्वक्तव्यं स उ प्राणस्य प्राण इति । शब्दद्वयानुरोधेन एवं हि बहूनामनुरोधो युक्तः कृतः स्यात् । पृष्ठं च वस्तु प्रथमैव निर्देष्टुं युक्तम् । स यस्त्वया पृष्ठः प्राणस्य प्राणारूपवृत्तिविशेषस्य प्राणस्तत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् । न ह्यात्मनानधिष्ठितस्य प्राणनमुपपद्यते । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेव आकाश आनन्दो न स्यात् । ऊर्ध्वप्राणमुन्नपत्यपानं प्रत्यगस्यास्तीत्यादिश्रुतिभ्यः । इहापि च वक्ष्यते येन प्राणः प्रणीयते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति । श्रोत्रादीन्द्रियग्रस्तावे प्राणप्राणस्य ननु युक्तं ग्रहणम् । सत्यमेवं प्राणग्रहणेनैव तु प्राणप्राणस्य ग्रहणं कृतम् । एवं मन्यते श्रुतिः । सर्वस्यैव करणकलापस्य यदर्थप्रमुक्ता प्रवृत्तिस्तद्वद्भेति प्रकरणार्थो विवक्षितः । तथा चक्षुषश्चक्षुरूपप्रकाशकस्य चक्षुषो यद्रूपग्रहणसामर्थ्यं तदात्मचैतन्याधिष्ठितस्यैव अतश्चक्षुषश्चक्षुः प्रष्टुः पृष्ठस्पर्शस्य ज्ञातुमिष्टत्वाद्श्रोत्रादेः श्रोत्रादिलक्षणं यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वेत्यध्याह्रियते । अमृता भवन्तीति फलश्रुतेश्च ज्ञानाद्ब्रह्ममृतत्वं प्राप्यते । ज्ञात्वा विमुच्यत इति सामर्थ्यात् । श्रोत्रादिकरणकलापमुद्दिशत्वा श्रोत्रादौ ह्यात्मभावं

भा०टी० आद्येव सर्वस्येति । यस्मादस्ति श्रोत्रस्य श्रोत्रं तस्माच्छ्रोत्रादावात्मबुद्धिः संत्यक्तव्येति शेषः । प्राणचेष्टा चेतनाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तित्वाद्ब्रह्मादिप्रवृत्तिवदित्यभिप्रेत्याह । न ह्यात्मनानधिष्ठितस्येति । ज्ञात्वेति यदाध्याहारे कारणमाह । प्रष्टुः पृष्ठस्पर्शस्येति । सामर्थ्यादिति । श्रोत्राद्यात्मभावत्यागमन्तरे-

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न
विद्वो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव
तद्विदितादथो अविदितादधि ।

शा० भा० कृत्वा तदुपाधिः संस्तदात्मना जायते त्रियते संसरति च । अतः श्रोत्रादेः
श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्मात्मेति विदित्वाऽतिमुच्य श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यज्य ये
श्रोत्राद्यात्मभावं परित्यजन्ति ते धीरा धीमन्तः । नहि विशिष्टधीमत्त्वम-
न्तरेण श्रोत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुम् । प्रेत्य व्यावृत्त्यास्माल्लोकात्पु-
त्रमित्रकलत्रबन्धुषु ममाहंभावसंव्यवहारलक्षणात्पक्तसर्वेपणा भूत्वेत्यर्थः ।
अमृता अमरणधर्माणो भवन्ति । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके-
अमृतत्वमानशुः पराश्रि स्नानि व्यनृणत् । आवृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ।
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते । अत्र ब्रह्म समश्रुते इत्यादिश्रुतिभ्यः । अथ
वातिमुच्येत्यनेनैवेपणात्यागस्य सिद्धत्वादस्माल्लोकात्प्रेत्यास्माच्छरीरात्प्रेत्य
भूत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्माच्छ्रोत्रादेरपि श्रोत्राद्यात्मभूतं ब्रह्म अतो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि
चक्षुर्गच्छति । स्वात्मनि गमनासम्भवात् । तथा न वाग्गच्छति । वाचा
हि शब्द उच्चार्यमाणोऽभिधेयं प्रकाशयति यदा तदाभिधेयं प्रति वाग्ग-
च्छतीत्युच्यते । तस्य च शब्दस्य तन्निर्वर्तकस्य च करणस्यात्मा ब्रह्मा-
तो न वाग्गच्छति । यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन् न ह्यात्मानं
प्रकाशयति दहति च तद्वन्नो मनः मनश्चान्यस्य सङ्कल्पयितृ अध्यवसायितृ
च सन्नात्मानं सङ्कल्पयत्यध्यवस्यति च । तस्यापि ब्रह्मात्मेतोन्द्रियमनो-

भा० टी० णामृतत्वासंभवाज्ज्ञानबलाच्छ्रोत्राद्यात्मभावं त्यक्त्वाऽमृता भवन्तीति सम्बन्धः ।
एतत्स्फुटयति । श्रोत्रादौ हीत्यादिना । भूत्वेति । विदेहमुक्तिर्विवक्षिता प्रारब्ध-
भोगक्षये शरीरान्तरोत्पादे कारणमात्रादवश्यम्भाविना विदुषो मुक्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥
सर्पाद्यध्यासाधिष्ठानरज्जुवच्छ्रोत्राद्यध्यासाधिष्ठानचैतन्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिना
लक्षितं तर्हि रज्जुवदधिष्ठानत्वाद्विषयत्वप्रसङ्ग इति शङ्का निवर्तयति । यस्मा-
च्छ्रोत्रादेरपीत्यादिना । अध्यस्तस्य ह्यधिष्ठानमेव स्वरूपमाद्यन्तमध्येषु तदव्यं-
भिचारात्स्वरूपविषयता च न पदार्थैर्भस्वतोऽप्रयोजकोऽयं हेतुरित्यर्थः
अविषयत्वात्तर्हि शास्त्राचार्योपदेश्यत्वमपि न स्यादित्याशङ्क्य नास्त्येव वा-
स्तवमित्याह । इन्द्रियमनोभ्यां हीति । ब्राह्मणोऽयमित्यादि जातितः । कृष्णोऽ-

इति शुश्रुम पूर्वेपां ये नस्तद्व्याचक्षिरे ॥ ३ ॥

शा०भा० भ्यां हि वस्तुनो विज्ञानं तदगोचरत्वान्न विद्यस्तद्व्यक्षेदृशमित्यतो न वि-
जानीमो यथा येन प्रकारेणैतद्व्यानुशिष्यादुपादेशोच्छिष्यापेत्यभिप्रायः ।
यद्वि करणगोचरं तदन्यस्मै उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियाविशेषणैः । न
तज्जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म । तस्माद्विषयं शिष्यानुपदेशेन प्रत्यापयितुमि-
ति । उपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्तातिशयकर्तव्यतां दर्शयति न विद्य इत्यादि ।
अत्यन्तमेवोपदेशप्रकारप्रत्याख्याने प्राप्ते तदपवादोऽयमुच्यते । सत्यमेवं
प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणैर्न परः प्रत्यापयितुं शक्यः । आगमेन तु शक्यत
एव प्रत्यापयितुम् । तदुपदेशार्थमागममाह । अन्यदेव तद्विदितादथो अ-
विदितादधीति । अन्यदेव पृथगेव तद्यत्प्रकृतं श्रोत्रादीनां श्रोत्रादीत्युक्त-
मविषयं च तेषाम् । तद्विदितादन्यदेव हि विदितं नाम यद्विदिक्रियायाऽ-
तिशयेनाप्तं तद्विदिक्रियाकर्मभूतं क्वचित्किञ्चित्कस्यचिद्विदितं स्या-
दिति सर्वमेव व्याकृतं तद्विदितमेव तत्तस्मादन्यदित्यर्थः । अविदितम-
ज्ञातं तर्हीति प्राप्ते आह । अथो अविदिताद्विदितविपरीतादव्याकृतादवि-
द्यालक्षणाद्व्याकृतबीजात् । अधीत्युपर्यर्थे लक्षणया अन्यदित्यर्थः । यद्वि य-
स्मादध्युपरि भवति तत्तस्मादन्यदिति प्रसिद्धं यद्विदितं तदल्पं मत्तं दु-
स्वात्मकं चेति हेयम् । तस्माद्विदितादन्यद्व्यक्षेत्पुक्ते त्वहेयत्वमुक्तं स्यात् ।
तथाऽविदितादधीत्युक्तेऽनुपादेयत्वमुक्तं स्यात् । कार्यार्थे हि कारणमन्य-
दन्येनोपादीयतेऽतश्च न वेदितुरन्यस्मै प्रयोजनापान्यदुपादेयं भवतीत्येवं
विदिताविदिताभ्यामन्यदिति हेयोपादेयप्रतिपेधेन स्वात्मनोऽन्यब्रह्मविषया

भा०टी० यमित्यादि गुणतः । पाचकोऽयमित्यादि क्रियातः । राजपुरुष इत्यादि संब-
धविशेषणतः उपदिश्यते । ब्रह्म तु न जात्यादिमत् केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः ।
अज्ञेनागमस्य भेदेन प्रतिपन्नत्वात्तदृष्ट्याचार्यस्याप्यविद्यालेशोत्थदृष्ट्या व्या-
वहारिक उपदेश उपपद्यते आगमतस्तस्यैवात्मा ब्रह्मरूपेण लक्षयितुं योग्यताति-
शयवत्त्वादित्यभिप्रेत्याह । अत्यन्तमेवेति वाक्यस्य पदार्थान्वयाख्याय तात्पर्यं
दर्शयितुमुपक्रमते । यद्विदितं तदल्पमित्यादिना । यद्वेदितुरन्यत्तद्विदितमविदि-

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

शा०भा० जिज्ञासा शिष्यस्य निवर्तिता स्यात् । न ह्यन्यस्य स्वात्मनो विदिताविदिताभ्यामन्यत्वं वस्तुनः संभवतीत्यात्मा ब्रह्मेत्येव वाक्यार्थः । अयमात्मा ब्रह्म य आत्माऽपहतपाप्मा । यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म । य आत्मा सर्वान्तर इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यश्चेत्येवं सर्वात्मनः सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रव्योतिषो ब्रह्मत्वमतिपादकस्य वाक्यार्थस्याचार्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह । इतिशुश्रुमेत्यादि । ब्रह्म चैवमाचार्योपदेशपरम्परयैवाधिगन्तव्यं न तर्कतः । प्रवचनमेधाबहुश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं शुश्रुम श्रुतवन्तो वयं पूर्वेषामाचार्याणां वचनम् । ये आचार्या नोऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याचक्षिरे व्याख्यातवन्तो विस्पष्टं कथितवन्तस्तेषामित्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्यदेव तद्विदितादयो आविदितादधीत्यनेन वाक्येनात्मा ब्रह्मेति मतिपादिते श्रोतुराशङ्का जाता तत्कथं त्वात्मा ब्रह्म । आत्मा हि नामाधिकृतः कर्मण्युपासने च संसारी कर्मोपासनं वा साधनमनुष्ठाय ब्रह्मादिदेवान्स्वर्गं वा प्राप्नुमिच्छति तत्तस्मादन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रश्च प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति न त्वात्मा । लोकप्रत्ययविरोधात् । यथाऽन्ये तार्किका ईश्वरादन्य आत्मेत्याचक्षते तथा कर्मिणोऽमुं यजामुं यजेत्यन्या एव देवता उपासते । तस्माद्युक्तं यद्विदितमुपास्यं तद्ब्रह्म भवेत् । ततोऽन्य उपासक इति तामेतामाशङ्कां शिष्यलिङ्गेनोपलक्ष्य तद्वाक्याद्वा आह मेवं शङ्किष्ठाः । यच्चैतन्यमात्रसत्ताकं वाचा वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टस्य स्थानेषु विपक्तमाग्नेयं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं वर्णाश्चार्थसङ्केतपरिच्छिन्ना एतावन्त एव क्रमप्रयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यशब्दः पदं वागित्युच्यते ।

भा०टी० तं चेति द्वय्यागतिः । तयो विदितत्वाविदितत्वनिषेधेन वेदितुं स्वरूपं ब्रह्मेत्यत्र तात्पर्यमागमस्येत्याह । न ह्यन्यस्येति ॥ ३ ॥

उक्तवाक्यार्थे लोकास्त्वार्किकमीमांसकप्रतिपादितनिरोधमाशङ्क्य परिहरति विवादव्यवस्यनाय । अन्यदेव तद्विदितादित्यादिना । अष्टसु स्थानेष्विति । अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नाभिरांष्टौ च तानु चेति । एतेष्व्वाकाशमदेशेष्वाश्रितमित्यनेनाकाशोपादानत्वं सूचितम् । आग्नेयमिति । अभिदेवताकमित्यर्थः । न केन्य कर्ण वागुच्यते वर्णाश्चोच्यन्त इत्याह । वर्णाश्चेति । वदन्तं यावन्तो यादृशा ये च यदर्थमतिपादकाः । वर्णाः प्रवृत्त-

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

भा०भा० अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्पर्शाऽन्तस्थोऽप्यभिर्व्यञ्जमानाब्रह्मी नाना-
रूपाभवतीति श्रुतेः । मितममितं स्वरः सत्पाद्यते एव विकारो यस्यास्तपा-
वाचां पदत्वेन परिच्छिन्नया करणगुणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितमनभ्युक्तं
येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकेरणा वागभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा प्रकाश्यते
प्रयुज्यत इत्येतत् । यद्वाचो ह वागित्युक्तं वदन्वाक् यो वार्चमन्तरो यमप-
त्तीत्यादि च वाजसनेयके । या वाक्पुरुषेषु सा घोषेषु प्रतिष्ठिता कश्चित्ता
वेद ब्राह्मण इति प्रश्नमुत्पाद्य प्रतिवचनमुक्तं सा वाग्यया स्वप्ने भापत इति-
सा हि वक्तुर्वेक्तिर्नित्या वाक् चैतन्यज्योतिःस्वरूपा । न हि वक्तुर्वेक्तोर्वपरिलोपो
विद्यत इति श्रुतेः । तदेवात्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशये भूमाख्यं नृहत्वाद्ब्रह्मे-
ति विद्धि विजानीहि त्वं पैर्वागाद्युपाधिभिः । वाचो ह वाक् चक्षुषश्चक्षुः श्रो-
त्रस्य श्रोत्रं मनसो मनः कर्त्ता भोक्ता विज्ञाता नियन्ता प्रशासिता विज्ञान-
मानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः संप्रवहारा असंख्यवहार्ये निर्विशेषे परे साम्ये ब्रह्म-
णि प्रवर्तन्ते तान्व्युदस्यात्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येवशब्दार्थः ।
नेदं ब्रह्म यदिदमित्युपाधिभेदविशिष्टमनात्मेश्वराद्युपासते ध्यायन्ति । तदेव

भा०टी० सामर्थ्यास्ते तथैवावबोधका इति । गौरिवि पदं गकारौकागविसर्जनीया एवं क्रमविशो-
दावच्छिन्ना इति मीमांसकाद्यनुसारेणोक्तं स्फोटवादिनोऽनुसारेणाह । तदभिव्यङ्ग्य-
इति । स्फुट्यते व्यन्यते वर्णैरिति स्फोटः । पदादिषु द्विममाणकः एकरूपाया बुद्धे-
रनेकवर्णावलम्बनत्वासंभवादिति भावः । उक्ते वाक्यार्थे श्रुतिसम्प्रतिमाह । अ-
कार इति । अकारमधानोऽङ्गारोपलतिवा स्फोटारूपा चिच्छक्तिः सर्वा वाक्सैषा स्पर्शा-
न्तस्थोऽप्यभिर्व्यञ्जमाना कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यरलवा अन्तस्थाः । शप-
सहा ऊष्माणः तैः क्रमविशेषावच्छिन्नैर्व्यञ्जमाना नानारूपा विवर्तन्ते । भित्तं ऋगादि
पादावसाननियताक्षरत्वात् । अभित्तं यजुरादि अनियताक्षरपादावमानत्वात् ।
स्वरः साम । गीतिमाधान्यात् । सत्यं यथा दृष्टार्थेवचनमनृतं तद्विपरीतम् ।
करणं वागिन्द्रियम् । गुण उपसर्जनं यस्याः सा करणगुणवती पुरुषेषु चेतनेषु
या वाक्शक्तिः सा घोषेषु वर्णेषु प्रतिष्ठिता तद्व्यङ्ग्यत्वादित्यर्थः तदेवेत्येवकारस्य
एत्यमाह । पैर्वागाद्युपाधिभिरिति । नियमार्थमिति । पक्षे अनात्मन्यपि ब्रह्म-

यन्मनसा न नमुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्याति येन चक्षूः पि पश्याति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिः श्रुतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

शा०भा० ब्रह्म त्वं विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते । निय-

मार्थमन्यब्रह्मबुद्धिपरिसङ्ख्यानार्थं वा ॥ ४ ॥

यन्मनसा न नमुते । मन इत्यन्तःकरणं बुद्धिमनसोरेकत्वेन गृह्यते ।

मनुतेऽनेनेति मनः सर्वकरणसाधारणम् । सर्वविषयव्यापकत्वात् । कामः

सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीनधीर्भारित्येतत्सर्वं मन एवेति

श्रुतेः । कामादिवृत्तिमन्मनस्तेन मनसा पञ्चैतन्पञ्चोक्तिर्मनसोऽवभासकं न म-

नुते न सङ्कल्पयति नापि निश्चिनोति । मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृत्वात् ।

सर्वविषयं प्रातः प्रत्यगेवेति स्वात्मानि न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तस्थेन

हि चैतन्यज्योतिषाऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सङ्कृतिकं मनो येन

ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्तमाहुः कथयन्ति ब्रह्मविदः तस्मात्तदेव म-

नस आत्मानं प्रत्यक्चेतयितारं ब्रह्म विद्धि । नेदमित्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

यच्चक्षुषा न पश्याति न विषयीकरोत्यन्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन येन चक्षू-

पि अन्तःकरणवृत्तिभेदभिन्नाश्चक्षुर्वृत्तीः पश्याति लोकश्चेतन्यात्मज्योतिषा वि-

षयीकरोति व्याप्नोति ॥ ६ ॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति दिग्देवतार्थिष्ठतेनाकाशकार्येण मनोवृत्तिसंयुक्तेन

न विषयीकरोति लोको येन श्रोत्रमिदं श्रुतं यत्प्रासिद्धं चैतन्यात्मज्योतिषा

विषयीकृतं तदेवेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन प्राणेन पार्थिवेन नासिकापुष्टान्तरवस्थितेनान्तःकरणप्राणवृ-

शा०टी० युद्धी प्राप्तायानात्मैः ब्रह्मेति बुद्धिं नियन्तुमित्यर्थः । अन्यस्मिन्नुपास्ये या ब्रह्मबु-

द्धिस्तन्निवृत्त्यर्थं वा पुनरब्रह्मत्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वे स्पष्टमिति न न्याय्याऽयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अथमः रसः ॥

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दंहरमेवापि नूनम् ।

शा० भा० त्तिम्यां सहितेन यन्न प्राणितं गन्धवन्न विपयीकरोति येन चैतन्यात्मज्यो-
तिपावभास्यत्वेन स्वाविषयं प्रति प्राणः प्रणीयते । तदेवेत्यादि सर्वं समानम्
॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यापितः शिष्योऽहमेव ब्रह्मे-
ति सृष्टुं वेदाहं भावेति ब्रह्मीपादित्याशङ्क्याचार्यः शिष्यबुद्धिविचालनार्थं
यदीत्याह । नान्विष्टैव स वेदाहमिति । निश्चिता प्रतिपत्तिः सत्यमिष्टा नि-
श्चिता प्रतिपत्तिर्न हि सुवेदाहमिति । यद्धि वेद्यं वस्तु विपयीभवति तत्सृष्टुं वे-
दितुं शक्यं दाह्यमिव दग्धुमग्नेर्दग्धुने त्वग्नेः स्वरूपमेव । सर्वस्य हि वेदितुः
स्वात्मा ब्रह्मेति सर्ववेदान्तानां सुनिश्चितोऽर्थः । इह च तदेव प्रतिपादितं
प्रश्नप्रतिवचनोक्त्या श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यथा । यद्वाचान्मुपदितामिति विशेष-
पतोऽवधारितम् । ब्रह्मवित्सम्प्रदायनिश्चयश्रोक्तोऽन्यदेव तद्विदितादयो अविदि-
तादधीत्युपन्यस्तमुपसंहरिष्यति चाविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामि-
ति । तस्माद्युक्तमेव शिष्यस्य सुवेदेति बुद्धिं निराकर्तुम् । न हि वेदि-
तावेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽ-
स्ति यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म नान्यदतोऽस्ति विज्ञानित्यन्यो विज्ञाता
प्रतिपिध्यते । तस्मात्सृष्टुं वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव । तस्मा-
द्युक्तमेवाहाचार्यो यदीत्यादि । यदि कदाचिन्मन्यसे स वेदेति सृष्टुं
वेदाहं ब्रह्मेति । कदाचिद्यथाश्रुतं दुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चित्प्रति-
पद्यते कश्चिन्नेति साशङ्कमाह यदीत्यादि । दृष्टं च य एषोऽक्षिणि पुरुषो
दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युक्ते प्राजापत्यः पाण्डितोऽ-
प्पसुरराट्शिरोचनः स्वभावदोषवशादनुपपद्यमानमपि विपरीतमर्थं शरीर-

भा० टी० वेदितुः स्वरूपत्वे ब्रह्मणो मामुद्दिष्यत्वम् । स्वरूपत्वे मानामावात् । अविरिक्त-
स्य विषयत्वे किमुपपन्नमित्याशङ्क्याह । सर्वस्य हीति । यदिशब्दप्रयोगे किं
कारणमित्यव आह । कदाचिदिति । अक्षिणि शरीरस्य प्रतिच्छाया दृशत इति

त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ
नुमीमा ५ स्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥९॥१॥

शा०भा० मात्मेति प्रतिपन्नः । तथेन्द्रो देवराट् सकृद्विस्त्रिहृक्तं चाप्रतिपद्यमानः स्वभा-
वदोपक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपन्नवान् । लोकेऽपि
एकस्माद्गुरोः शृण्वतां कश्चिदप्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदप्यथावत्कश्चिद्विपरीतं
कश्चिन्न प्रतिपद्यते किमु वक्तव्यमतोन्द्रियमात्मतत्त्वम् । अत्र हि विप्रतिपन्नाः
सदसद्वादिनस्तादृशिकाः सर्वे । तस्मादविदितं ब्रह्मेति सुनिश्चितोक्तमपि विप-
मप्रतिपत्तित्वाद्यदि मन्यसे इत्यादि साशङ्कं वचनं युक्तमेवाचार्यस्य देहर-
मरूपमेवापि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो रूपं किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि
महान्त्यर्भकाणि च येनैह देहरमेवेत्यादि । बाढम् । अनेकानि हि नामरू-
पापौपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न स्वतः । स्वतस्तु अशब्दमस्पर्शमरूपम-
व्ययं तथाऽरसन्नित्यमगन्धवच्च यदिति शब्दादिभिः सह रूपाणि प्रतिपि-
ध्यन्ते । ननु येनैव धर्मेण यद्रूप्यते तदेव तस्य स्वरूपमिति ब्रह्मणोऽपि
येन विशेषेण निरूपणं तदेव तस्य रूपं स्यादत उच्यते । चैतन्यं पृथि-
व्यादीनामन्यतमस्य सर्वेषां विपरिणतानां वा धर्मो न भवति । तथा
श्रोत्रादीनामन्तःकरणस्य च धर्मो न भवतीति । ब्रह्मणो रूपमिति । ब्रह्म
रूप्यते चैतन्येन । तथा चोक्तं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म । विज्ञानघन एव । सत्यं

भा०टी० प्रमिद्धवदुपदेशाच्छरीरमात्मेति प्रतिपन्नः । छायाया व्यभिचारित्वं बुद्धेत्यर्थः । स-
कृदिति । य एषोऽतिनि पुरुषो दृश्यत इत्येकवारमुक्तं य एष स्वप्ने महीयमानश्च-
रतीति द्वितीयेनोक्तं तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः संपन्न इति विरुक्तमप्यात्मानमप्रति-
पद्यमान इन्द्रो ब्रह्मचर्येणाधर्मादिदोषक्षयमपेक्ष्य चतुर्थे पर्याये एष संप्रसादोऽ-
स्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपं सम्पद्येत्यत्र प्रथमपर्यायोक्तमेव ब्रह्म प्रति-
पन्नवानित्यर्थः ॥ अर्भकाणि चेति । अल्पानि न स्वतो रूपमस्ति ब्रह्मण इत्युक्तं त-
दातिपति । ननु येनैवेति । केन तर्हि विशेषेण ब्रह्मणो निरूपणमित्याकाङ्क्षायां
चैतन्यरूपेणेत्याह । चैतन्यमिति । भूतानां समस्तानां व्यस्तानां वा देहाकार-
परिणतानां चैतन्यं धर्मो न भवतीति बहिरनुपलम्भात्तद्वर्त्मत्वे रूपादिवत्तत्साध-
कत्वाभावमङ्गाच्च । तथा श्रोत्रादीनामपि भौतिकत्वाविशेषाच्चैतन्यं धर्मो न भवती-
ति पारिशेष्यात्स्वतन्त्रचैतन्यं ब्रह्मणो रूपम् । तत्र श्रुतिसम्प्रतिमाह । तथाचो-

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

शा०भा० ज्ञानमनन्तं ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मोक्तिं च ब्रह्मणो रूपं निर्दिष्टं श्रुतिषु । सत्यमेवं तथापि तदन्तःकरणदेहेन्द्रियोपाधिद्वारेणैव विज्ञानादिशब्दैर्निर्दिश्यते तदनुकारित्वाद्देहादिवृद्धिसङ्कोचच्छेदादिषु नाशेषु च न स्वतः । स्वतस्त्वविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामिति स्थितं भविष्यति । यदस्य ब्रह्मणो रूपमिति पूर्वेण सम्बन्धः । न केवलमध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं त्वमरूपं वेत्थ यदप्यधिदैवतोपाधिपरिच्छिन्नस्यास्य ब्रह्मणो रूपं देवेषु वेत्थ त्वं तदपि त्वं दहरमेव वेत्थ इति मन्येऽहम् । यदध्यात्मं यदधिदैवं तदपि च देवेषूपोपाधिपरिच्छिन्नत्वादहरत्वाच्च निवर्तते यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमद्वैतं भूमाख्यं नित्यं ब्रह्म न तत्सुवेद्यमित्यभिप्रायः । यत एवमथ नु तस्मान्मन्येऽद्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव ते तव ब्रह्म । एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपविष्टः समाहितः सन्पथोक्तमाचार्येणागममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्द्धार्य स्वानुभवं कृत्वाऽऽचार्यसंकाशमुपगम्योवाच । मन्येऽहमथेदानीं विदितं ब्रह्मेति ॥ ९ ॥ १ ॥

कथमिति । गृणुत । नाहं मन्ये न वेदेति नैवाहं मन्ये सुवेद ब्रह्मेति ।

१०टी० क्तमिति । सत्यमेवं चैतन्यं पारमार्थिकं ब्रह्मरूपं भुवितात्पर्यगम्यं तथापि यदुक्तं ब्रह्मणो रूपं कथं नास्तीति यदुपाधिद्वारेणैव ब्रह्मणः शब्देन निरूपणं निर्देशनं न स्वत इत्यभिप्रेत्यान्तःकरणाद्यभिव्याक्तिमुपलभ्य हि यदुपाध्यभिव्यक्तिनिमित्तं चैतन्यं तद्वद्वेति निर्दिश्यत इत्यर्थः । ननुपाधिरुपहितसंबद्धो भवति चैतन्यस्य त्वसङ्गस्य कथं देहादिरुपाधिरित्याशङ्क्याह । तदनुकारित्वादित्पादिना । यथा जले कम्पमाने सविता कम्पत इव भिद्यमाने भिद्यत इवेति मिथ्यातद्दर्शमागित्वात्सवितुर्जलमुपाधिरित्युच्यते ननु संबन्धादूरस्थयोः संयोगाद्ययोगात् । तद्वद्देहादेर्देहसङ्कोचच्छेदादिषु दाहादिषु नाशेषु चैतन्यस्य मिथ्यादेहधर्ममागित्वाद्देहादेरुपाधित्वमभिधीयत इत्यर्थः । ननु न स्वतश्चैतन्यतया निरूप्यते ब्रह्म कथं तर्हि तदनुभव इत्याशङ्क्याह । स्वतस्त्विति । अविषयतयैव विषयानुपरक्तचित्सफुरण ब्रह्मानुभव इत्यर्थः । तर्कतश्चेति । वेद्यत्वे यदादिवदनात्मत्वादिप्रसङ्गादित्यादितर्कत आत्मनो वेद्य ब्रह्म न भवत्येवेति निर्द्धार्योज्ञानसंशयाद्यभावेन स्वानुभवं कृत्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥ १ ॥

आचार्यवचनादन्यदेव वचनं शिष्य उवाचेति नाशङ्कनीयमित्याह । यदे-

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

शा०भा० नैव तर्हि विदितं त्वया ब्रह्मेत्युक्त आह नो न वेदेति वेद च । वेद चेति च शब्दान्न वेदं च । ननु विप्रतिपिद्धं नाहं मन्ये सु वेदेति नो न वेदेति वेद चेति । यदि न मन्यसे सु वेदेति कथं मन्यसे वेदं चेति । अथ मन्यसे वेदैवेति कथं न मन्यसे सुवेदेति । एकं वस्तु येन ज्ञायते तेनैव तदेव वस्तु न सु विज्ञायत इति विप्रतिपिद्धं संशयविपर्ययौ वर्जयित्वा । न च ब्रह्म संशयितत्वेन ज्ञेयं विपरीतत्वेन वेति निपन्तुं शक्यम् । संशयविपर्ययौ हि सर्वत्रानर्थकरत्वेनैव प्रसिद्धौ । एवमाचार्येण विचाल्यमानोऽपि शिष्यो न विचचाल । अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्याचार्योक्तागमसम्प्रदायबलादुपपत्त्यनुभवबलाच्च जगर्जं च ब्रह्मविचार्या दृढनिश्चयतां दर्शयन्नात्मनः । कथमित्युच्यते । यो यः कश्चिन्नोऽस्माकं सब्रह्मचारिणां मध्ये तदुक्तं वचनं तत्त्वतो वेद स तद्ब्रह्म वेद । किं पुनस्तद्वचनमित्यतः नो न वेदेति वेदं चेति । यदेवान्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति पुनर्वस्तुमानुभवाम्नां संयोज्य निश्चितं वास्यान्तरेण नो न वेदेति चेत्पयोचदाचार्यबुद्धिसंवादाथं मन्दबुद्धिश्रहणैव्यपोहाथं च । तथा च गार्जितमुपपन्नं भवति योनस्तद्वेदेति ॥ १० ॥ २ ॥

शिष्याचार्यसंवादात्प्रतिनिवृत्त्य स्वेन रूपेण श्रुतिः समस्तसंवादिर्निवृत्तमर्थमेव बोधयति यस्यामतमित्यादिना । यस्य ब्रह्मविदोऽमतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेति मतमभिप्रायः निश्चयस्तस्य मतं ज्ञातं सम्यग्ब्रह्मेत्यभिप्रायः । यस्य पुनर्मतं ज्ञातं विदितं मया ब्रह्मेति निश्चयो न वेदैव स न ब्रह्म विजानाति सः । विद्वद्विदुषोर्यथोक्तौ पक्षवधारयति । अविज्ञातममतमविदितमेव ब्रह्म विजानतां सम्यग्विदितवतामित्येतद्विज्ञातं विदितं ब्रह्माविजानतामसम्पदार्शनाभिन्द्रियमनोबुद्धिष्वेवात्मदार्शनामित्यर्थः । न त्वत्यन्तमेवाणुत्पन्नबुद्धीनाम् । न हि तेषां विज्ञातमस्माभिर्ब्रह्मेति मतिर्भवति । इ

आ०टी० वान्यदेवेति । तथा चेति आचार्यबुद्धिसंवादे सत्यर्थान्तरानभिधाने सतीत्यर्थः ॥ १० ॥ २ ॥

अथवा । हेत्वर्थ इति । लोके श्रुत्यादितत्त्व विजानता यतोऽध्यस्तं रूप्याद्य

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥११॥३॥
प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

भा०भा०-न्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्व्वात्मदर्शिनां तु ब्रह्मोपाधिविवेकानुपलम्भात् । बुद्ध्याद्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विदितं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिरित्यतोऽसम्पग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते विज्ञातमविजानतामिति । अथवा हेत्वर्थ उत्तरार्द्धोऽविज्ञातमित्यादिः ॥ ११ ॥ ३ ॥

अविज्ञातं विजानतामित्यवधृतम् । यवि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातं लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तः । अविज्ञातं विजानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथं तु तद्वद्द्वयं सम्पन्निवदितं भवतीत्येवमर्थमाह । प्रतिबोधविदितं बोधं बोधं प्रति विदितम् । बोधशब्देन बौद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । सर्वे प्रत्यया विषयीभवन्ति यस्य स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्तिस्वरूपमात्रः प्रत्ययेरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते नान्यद्वारान्तरात्मनो विज्ञानापातः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया विदितं ब्रह्म यदा तदा तन्मतं तदा तत्सम्पग्दर्शनमित्यर्थः । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चोपजननापायवर्जितह्रस्वरूपतानित्यत्वं विशुद्धस्वरूपत्वमात्मत्वं निर्विशेषतैकत्वं च सर्वभूतेषु सिद्धं भवेत् । लक्षणभेदाभावाद्योक्त इव घटगिरिशुहादियु ।

टी०-विज्ञातं भवति । अजानतामेव तु अध्यस्तं विज्ञातं भवतीति प्रसिद्धम् । तथा-ब्रह्मणि ज्ञेयत्वस्याध्यस्तत्वादेव तत्त्वविदो न ज्ञातं ब्रह्म पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ३ ॥ ज्ञातब्रह्मत्वादर्शने ब्रह्मास्मीति कथं व्यवहरतीति चैत्किमनयेष्टकावाहकानास्तनपेटकचिन्तया ज्ञातस्य व्यवहाराङ्गत्वं वदतोऽपि वस्तुमकाशस्य व्यवहाराङ्गत्वस्येष्टत्वाद्वास्तवज्ञाततानपेक्षकत्वादित्यव्युत्पन्नव्युत्पादनाय चोद्यमुद्गावयति । अविज्ञातमित्यादिना । नीलिपीताद्याकाराणां बुद्धिविकाराणां जडानां यच्चैतन्यव्याप्तत्वेनाजडवदवभासस्तं साक्षिणमुपलक्ष्य सोऽहमात्मा ब्रह्मेति महावाक्याद्विययतयैव यो वेत्ति स ब्रह्मविदुच्यते । तेन नात्रिशेषमसद्भादिचोद्यावकाश इत्याह । प्रतिबोधविदितमिति । प्रत्ययेष्वविशिष्टतयानुगतरूपेणेत्यर्थः । येन चित्स्वरूपेणाहमत्र साक्षी तस्य सर्वज्ञाविशेषान्नैकस्मिन्नेव देहेऽहं साक्षी भेदोत्पत्त्यादीनां च साक्ष्यगतत्वेन साक्षिण एकत्वानित्यत्वादिकमपि सिद्धचतीत्याह । सर्वप्रत्ययदर्शित्वे चेति । विदितत्वाविदितत्वयोः साक्ष्यगतत्वेन तदन्यत्वमप्यस्मि-

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

आ० भा० विदिताविदिताभ्यामन्यद्ब्रह्मेत्यागमवाक्यार्थः । एवं परिशुद्ध एवोपसंतृप्तो भवति । दृष्टेर्दृष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता विज्ञातेर्विज्ञातेति हि श्रुत्यन्तरम् । यदा पुनर्बोधक्रियाकर्त्तेति बोधक्रियालक्षणेन तत्कर्त्तारं विजानातीति बोधलक्षणेन विदितं प्रतिबोधविदितमिति व्याख्यायते । यथा यो वृक्षशाखाशालयति स वापुरिति तद्वत् । तदा बोधक्रियाशक्तिमानात्मा द्रव्यं न बोधस्वरूप एव । बोधस्तु जायते विनश्यति च । यदा बोधो जायते तदा बोधक्रिया सह विशेषः । यदा बोधो नश्यति तदा नष्टबोधो द्रव्यमात्रं निर्विशेषः तत्रैवं सति विक्रियात्मकः सावयवोऽनित्योऽशुद्ध इत्यादयो दोषा न परिहर्तुं शक्यन्ते । यदापि काणादानामात्ममनःसंयोगजो बोध आत्मनि समवैति । अत आत्मनि बोद्धृत्वं नतु विक्रियात्मक आत्मा । द्रव्यमात्रस्तु भवति घट इव रागसमवायी । अस्मिन्पक्षेऽप्यचेतनं द्रव्यमात्रं ब्रह्मेति विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्याद्याः श्रुतयो बाधिताः स्युः । आत्मनो निरवयवत्वेन प्रदेशाभावात्तत्संत्युक्तत्वाच्च मनसः स्मृत्युत्पत्तिनियमानुपपत्तिरपरिहाया स्यात् । संसर्गधर्मित्वं चात्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धं फलितं स्यात् असद्गो न हि सज्जते असक्तं सर्वभूदिति श्रुतिस्मृती द्वे । न्यायश्च । गुणवद्गुण

आ० टी० न्यक्षे सेमवतीत्याह । विदिताविदिताभ्यामन्यदिति । एकदेशिव्याख्यानं द्वाव्य दूषयति । यदा पुनरित्यादिना । अग्निसंयोगादटलीहित्यवन्मनःसंयोगादममवायिकारणादात्मन्यचेतने चैतन्यमुत्पद्यत इत्येतन्न केवलं श्रुतिविरुद्धमाभावं चेत्याह । आत्मनो निरवयवत्वेनेति । प्रदेशवत्वा प्रदेशवतो लोके संयोगो दृष्टः । आत्मनो निष्प्रदेशत्वान्मनसा संयोगो न सम्भवतीत्युक्तं तदुक्तं । युगपत्सर्वमूर्तेर्मयोगित्वं सर्वगतत्वमात्मनस्ततो मनस संयोगोऽपीति चैतन्प्राह । नित्येति । ग्रहणकालादन्यकाल एव स्मृतानां क्रमेणैवोत्पत्तिरिति नियमो वैशेषिकस्य नोपपद्यते ग्रहणकालेऽपि स्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गाच्च संस्कारवदात्मनः संयोगस्याविशेषादित्यर्थः । सर्वगतत्वं च सर्वान्वयवधानमात्रं न तु मयोगित्वं कल्पनीयमित्याह । संसर्गधर्मित्वं चेति । न्यायविरुद्धमित्युक्तं तत्स्फुटयति । न्या-

श.भा. वता संसृज्यते नातुल्यजातीयम् । अतो निर्गुणं निर्विशेषं सर्वविलक्षणं के-
नचिदप्यतुल्यजातीयेन संसृज्यत इत्येतद्व्यापविरुद्धं भवेत् । तस्मान्नित्पा-
लुप्तविज्ञानस्वरूपजपोतिरात्मा ब्रह्मेत्ययमर्थः सर्वबोधबोद्धृत्वे आत्मनः सिध्य-
ति नान्यथा । तस्मात्प्रतिबोधविदितमित्यस्य वाक्यस्यार्थो वर्ण्यते । तत्र
भवति सोपाधिकत्वे आत्मनो बुद्ध्युपाधिस्वरूपत्वेन भेदं परिकल्प्यात्मना-
त्मानं वेत्तीति संव्यवहारः । आत्मनैवात्मानं पश्यति स्वयमेवात्मनात्मानं
वेत्त्य त्वं पुरुषोत्तमेति । नतु निरुपाधिकस्यात्मन एकत्वे स्वसंवेद्यता पर-
संवेद्यता वा संभवति । संवेदनस्वरूपत्वात्संवेदनान्तरापेक्षा च न संभव-
ति यथा प्रकाशस्य प्रकाशान्तरापेक्षाया न संभवस्तद्वत् । बौद्धपक्षे स्वसं-
वेद्यतायांतु क्षणभङ्गुरत्वं निरात्मकत्वं च विज्ञानस्य स्यात् । न हि वि-
ज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । नित्यं विभुं सर्वगतं ॥ वा-
एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभय इत्याद्याः श्रुतयो वाधेयान् ।
यत्पुनः प्रतिबोधशब्देन निनिमित्तो बोधः प्रतिबोधो यथा मृत्तस्येत्यर्थं
परिकल्पयन्ति । सकृद्विज्ञानं प्रतिबोध इत्यपरे । निनिमित्तः सनिमित्तः

भा.टी. यश्चेति ॥ एकदेशिव्याख्यानान्तरमनूय दूषयति । यत्पुनरित्यादिना ॥ यद्वेद्यं
तदेदितुर्वेदेनात्र भिन्नं यथा घटादीति ध्याप्तिविरोधात्स्वसंवेद्यत्वं वास्तवं नोपपद्यते ततो
बुद्ध्युपादावात्मभावमारोप्यात्मना तस्य वेद्यत्वं वाच्यमिति निरुपाधिकस्वरूपस्थितिर्न
स्यादित्याह तत्रभवति । सोपाधिकत्वं इति । काणादस्य स्वसंवेद्यत्वाङ्गीकार-
बलात्परवेद्यत्वं प्रसज्यत इत्यपि न वाच्यमित्याह । संवेदनस्वरूपत्वादिति ।
बौद्धेन स्वसंवेद्यं विज्ञानमिदं तव किं न स्यादित्यत आह । बौद्धपक्ष इति । प्र-
त्यक्षस्य वर्तमानवभासकत्वात्क्षणान्तरविशिष्टे स्वात्मनि क्षणान्तरविशिष्टं तदेव
विज्ञानं प्रत्यक्षं न संभवति । अतः स्वात्मनि स्वयमेव विज्ञानं प्रत्यक्षं चेद्वर्तमान-
क्षणमात्रं सत्त्वं स्यात् । स्वसंवेद्यत्वेन साक्षिणोऽनङ्गीकारान्निरात्मत्वं च स्यादेव
तच्छ्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । प्रतिबोधवाक्यस्यार्थान्तरं शङ्कते । यत्पुनरिति । मद्भा-
.हमस्मीति चिन्तयतो यावच्चेतोव्यापृतिस्तावत्संप्रज्ञातसमाधिनिवृत्ते चेतोव्यापारे यः
परमानन्दसाक्षात्कारः सौष्मानन्दसाक्षात्कारवत्सोऽसंप्रज्ञातसमाधिप्रतिबोध उच्य-
ते । तदुक्तं वार्तिककृता । अपरायत्तबोधो हि निदिध्यासनमुच्यत इति । अथवाऽ

* १ (घ. ड. झ.) "इत्यमात्म" । २ (क. ड. झ.) "वर्तवमात्म" । ३ (ट. ड.) "निर्गु-
तोपी" । ४ (क. ख. घ. ज.) "त्वमिति" । ५ (क. ख.) "लग्नप्रज्ञाभिन्वित्तस्य न" ।

शा०भा० सकृद्वाऽसकृद्वा प्रतिबोध एव हि सः । अमृतत्वममरणभावं स्वात्मन्य-
वस्थानं मोक्षं हि यस्माद्विन्दते लभते ययोक्तात्मप्रतियोधात्मप्रतिबोधविदि-
तात्मकात्तरमात्मप्रतिबोधरिदितमेव मतमित्यभिप्रायः । बोधस्य हि प्रत्यगो-
त्मा आत्मविषयं च मतममृतत्वे हेतुः । न ह्यात्मनोऽनात्मत्वममृतत्वं
भवति आत्मत्वादात्मनोऽमृतत्वं निर्निर्मितमेव । एवं मर्त्यत्वमात्मनो यद-
विद्ययाऽनात्मत्वप्रतिपत्तिः कथं पुनर्यथोक्तयाऽऽत्मविद्ययाऽमृतत्वं विन्दत
इत्यत आह । आत्मना स्वेन स्वरूपेण विन्दते लभते वीर्यं धनं सामर्थ्यं
धनसहायमन्त्रोपयितपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं न शक्नोत्यभिभवितुम-

भा०टी० क्रियग्रहणात्मानुभवे सति प्रमातृगानुपपत्तौ पुनर्ज्ञानाभंगमात्मनो मुक्तिकारणं
सरुद्धिज्ञानं प्रतिबोध उच्यते । सरुत्प्रवृत्त्या मृद्वाति क्रियाकारकरूपमृदज्ञानमागम-
ज्ञानमाङ्गत्वं नास्त्यतोऽनयोरिति पक्षद्वयेऽप्यस्मिमाह । निर्निमित्त इति । अ-
यमाशयः । न तावद्विद्यानिवर्तकस्यागन्तुकस्य बोधस्य निर्निमित्तत्वं संभवति । का-
र्यस्य सनिमित्तत्वव्याप्तेः । सौषुप्तस्यापि न निर्निमित्तत्वमविद्यायाः पूर्वपूर्वनितो
धावस्थामंस्मारोद्भूतवाहशत्रुस्यभिव्यक्तभेदन्यस्य एतन् सुखसाक्षात्कारोपगमात्
अतएव वृत्तिविशिष्टस्य त्रिनाशे स्मरणमुपपद्यते । अद्यापि तत्त्वार्थवृत्तिसंस्कारप्रचया
निवृत्तेऽपि चित्ते ब्रह्माभिव्यक्तं स्यादिति चेन्न । तथा सत्यप्रमात्वेन विनष्टपुत्रापरौ
स्मादिवाविद्यानिवृत्तिर्न स्यात् । शाब्दज्ञानसंवादात्ममात्वे परवद्भूतत्वप्रसङ्गः शब्दमूल-
त्वात्ममात्वेन निर्निमित्तत्वेति प्रवृत्तफलमर्थप्रतिबन्धाद्वर्त्तमानप्रमातृत्वाभामानिवृत्तेरम-
र्त्योऽपि संभवतीति पक्षद्वयेपि नादरः । सर्वथापि परमात्मा प्रतिबोध एव बोधे प्र-
बोधे प्रति सात्त्विक्या भार्ताति । लक्ष्यपदार्थविवेचनपूर्वकं महाप्राप्त्यर्थे परमात्मा
स्मीति ज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानं यस्मात्तत्त्व एवामृतत्वं लभत इत्याह । अमृतत्वमिति
उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह । बोधस्य हीति । शुद्धिपरिणामस्य सर्वस्य मामकं
त्यक्त्वैतन्न्य परमात्मा न भवति किंतु ब्रह्माण्डाद्विद्विःस्थितस्त्वत्प्राप्तिश्च मोक्ष इत्या-
शङ्क्याह । न हीति । अनात्मप्राप्तेः कर्मफलवदन्त्यत्वेनामृतत्वमसिद्धिर्न स्या-
दित्यर्थः । यद्युक्तदोषपरिहारायीपाक्षिकभेदेन भिन्नत्वं ब्रह्मणः स्ववस्त्वात्मत्व-
मेवेति मन्यसे तनाह । आत्मत्वादिति । ब्रह्मण आत्मत्वदेवात्मनोऽमृतत्वं
स्वभावतएव सिद्धम् । तर्हि विद्यया आनर्थक्यं प्राप्तमित्याशङ्क्याह । एवं म-
र्त्यत्वमिति । अविद्यया देहाद्यात्मत्वप्रतिपत्तिरिति यत्तदात्मनो मर्त्यत्वं तन्नि-
वृत्तिर्विद्याफलमित्यर्थः । वीर्यं विद्याकृतमुक्तं मुक्तत्वे दाढ्यं तच्च स्वामाविकमेव

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदी-
न्महती विनष्टिः । मूतेषु मूतेषु विचित्य धीराः
प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥
इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

शा०भा० नित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते नान्येने-
त्यतोऽनन्यसाधनत्वादात्मविद्यावीर्यस्य तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्य-
भिभवितुम् । यत् एवमात्मविद्याकृतं वीर्यमात्मनैव विन्दतेऽतो
विद्ययाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽमृतं नापमात्मा बलहीनेन लभ्य इत्यापर्वणे ।
अतः समर्थो हेतुः अमृतत्वं हि विन्दत इति ॥ १२ ॥ ४ ॥

कष्टा खलु मुरनरतिर्यक्प्रेतादिषु संसारदुःखबहुलेषु प्राणिनिकायेषु
जन्मजरामरणरोगादिसंमपिरज्ञानादत्त इहैव चेन्मनुष्योऽधिकृतः समर्थः
सन्त्यद्यवेदीदात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान्यथोक्तेन प्रकारेण । अथ
तदस्ति सत्यं मनुष्यजन्मन्यस्मिन्नविनाशोऽर्थवत्ता वा सद्भावो वा परमा-
र्थता वा सत्यं विद्यते । न चेदिहावेदीदिति । न चेदिह जीवैश्चेदधिकृ-
तोऽवेदीन्न विदितवान् तदा महती दीर्घाऽनन्ता विनष्टिर्विनाशनं जन्मज-
रामरणादिप्रबन्धाविच्छेदलक्षणा संसारगतिस्तस्मादेवं गुणदोषौ विज्ञान-
न्तो ब्राह्मणा भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थावरेषु चरेषु चैकमात्मतत्त्वं ब्रह्म
विचित्य विज्ञाप साक्षात्कृत्य धीरा धीमन्तः प्रेत्य व्यावृत्त्य भ्रमाहंभावल-
क्षणादविद्यारूपादस्माल्लोकादुपरम्य सर्वात्मैकत्वभावमद्वैतमापन्नाः सन्तोऽ
मृता भवन्ति ब्रह्मैव भवन्तीत्यर्थः । ॥ यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवतीति श्रुतेः ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

शा०टी० मुक्तत्वं वास्तवम् । सर्वशरीराद्यसर्गित्वान्नभोवन्निरवयवत्वादेव । तदव-
नित्यमुक्त एवाहमित्यवष्टम्भो विद्याकृतं बलमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥
उत्तरवाक्यस्यापेक्षितमर्थमाह । कष्टा स्वल्प्विति । लौकिकमपि सत्यम् ।
निरं नीलत्वं, भ्रन्तत्वं, सद्भूतः, सत्यगुणः, स्वर्गादिः । एतदपि सर्वं ब्रह्मविदे-
भवतीति स्तुत्यर्थमुच्यते । परमार्थतो ब्रह्मरूपस्थितित्तु फलमवश्यं भवतीत्यर्थः
॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

* अत्र यद्यपि सर्वेष्वार्षपुस्तकेषु नचेदवेदादिनेत्र उपन्यस्यते तथापि मूले नचेदिहावेदीदिति
इति अतः तत्रैव प्रतीकस्यापि मदीतुं युक्तत्वाच्चचेदिहावेदीदित्येव स्यात्पठं ।

* १ (प. ख ग घ, ङ.) "न्यायार्थम्" ।

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो वि-
जये देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं
विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

ना०भा० ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्येऽविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामित्या-
दिश्रवणाद्यदस्ति तद्विज्ञातं प्रमाणैर्यन्नास्ति तदविज्ञातं शशविपाणकल्प-
मत्यन्तमेवासदृष्टम् । तयेदं ब्रह्माविज्ञातत्वादसदेवेति मन्दबुद्धीनां व्यायो-
हो माभूदिति तदर्थेयमाख्यायिकाऽऽरम्भते । तदेव हि ब्रह्म सर्वमकारेण
प्रशास्तु देवानामपि परो देव ईश्वराणामपीश्वरो दुर्विज्ञेयो देवानां जपहेतु-
रसुराणां पराजपहेतुस्तत्कथं नास्तीत्येतत्सार्थस्यानुकूलानि ह्युत्तराणि व-
च्चांसि दृश्यन्ते । अथवा ब्रह्मविद्यापाः स्तुतये । कथं ब्रह्मविज्ञानाद्ध-
ग्न्यादयोदेवा देवानां श्रेष्ठत्वं जग्मुस्ततोऽप्यतितरामिन्द्र इति । अथवा
दुर्विज्ञेयं ब्रह्मेत्येतत्प्रदर्श्यते । येनाग्न्यादयोऽतितेजसोऽपि क्लेशेनैव ब्रह्म
विदितवन्तस्तथेन्द्रो देवानामीश्वरोऽपि सन्निति वक्ष्यमाणोपनिषद्विधिपरं
वा सर्वं ब्रह्मविद्याव्यतिरेकेण प्राणिनां कर्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्येत्येतदर्श-
नार्थं वाऽऽख्यायिका । यथा देवानां जपाद्यभिमानस्तद्वदिति । ब्रह्म यथो-
क्तलक्षणं परं ह किल देवेभ्योऽर्थाय विजिग्ये जयं लब्धवदेवानामसुराणां च
संग्रामेऽसुरान् जित्वा जगदरातीनीश्वरसेतुभेत्तुन्देवेभ्यो जयं तत्फलं च प्राय-
च्छज्जगतः स्थेम्ने । तस्य ह किल ब्रह्मणो विजये देवा अग्न्यादयोऽ-
महीयन्त महिमानं प्राप्नुवन्तस्तदात्मसंस्थस्य प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्व-
ज्ञस्य सर्वक्रियाफलसंयोजयितुः प्राणिनां सर्वशक्तेर्जगतः स्थितिं चिकी-
र्षेरियं जयो महिमा चैत्यजानन्तस्ते देवा ऐक्षन्त ईक्षितवन्तोऽग्न्यादिस्व-
रूपपरिच्छिन्नात्मकृतोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमाऽग्निवा-
ध्विन्द्रत्वादिलक्षणो जयफलभूतोऽस्माभिरनुभूयते नास्मत्प्रत्यगात्मभूतेश्वर-
कृत इत्येवं मिथ्याभिमानेक्षणवताम् ॥ १४ ॥ १ ॥

भा०टी० उत्तरग्रन्थस्य प्रतीकमादाय तात्पर्यमाह । ब्रह्मेत्यादिना । अभिप्रेतं ता-
त्पर्यमाह । वक्ष्यमाणेति । उत्तमाधिकारिगोचरमविषयं ब्रह्मात्मताज्ञानं पूर्व-
वोक्तमुत्तरत्र तु मन्दाधिकारिगोचरं सगुणब्रह्मोपासनं वक्ष्यते । तत्परं वक्ष्यमाणं
सर्वैवाक्यजातं स्पष्टविधिदर्शनादवोऽत्रैव तात्पर्यमर्थान्तरतात्पर्यप्रदर्शनं तु सं-
भावनामात्रेणेति द्रष्टव्यम् । ईश्वरस्य सेतवो मर्यादा वर्णाश्रमादिधर्मास्तद्वे-
दकान् । जगतः स्थेम्ने स्थैर्याय स्वयोगमाहात्म्यनिमित्तेन सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां
गुणानां योगो युक्तिर्व्यटनं माया तन्माहात्म्येनेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १ ॥ १५ ॥ २॥

तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजान-
 त किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥ तेऽग्नि-
 मब्रुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति
 तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥ तदभ्यद्रवत्तमभ्यवद-
 त्कोऽसीत्याग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा
 अहमस्मीति ॥ १७ ॥ ४ ॥ तस्मिन् स्त्वयि
 किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्या-
 मिति ॥ १८ ॥ ५ ॥ तस्मै तृणं निदधावेतद-
 हेति तदुपमेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक दग्धं
 स तत एव निवृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं यदे-
 तद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥

शा०भा० तद्वैषां मिथ्येक्षणं विजज्ञौ विज्ञातवद्ब्रह्म । सर्वेक्षितुं हि तत्सर्वभू-
 तकरणप्रयोक्तृत्वादेवानां च मिथ्याज्ञानमुपलम्प्य मेवासुरवदेवा मिथ्याभिमा-
 नात्पराभवेयुरिति तदनुकम्पया देवान्मिथ्याभिमानापनोदनेनानुशङ्क्यपामि-
 ति तेभ्यो देवेभ्यो ह किलार्थाय प्रादुर्बभूव स्वयोगमाहात्म्यनिमित्तेनात्य-
 जुतेन विस्मापनीयेन रूपेण देवानामिन्द्रियगोचरे प्रादुर्बभूव । तत्प्रादुर्भूतं
 ब्रह्म न व्यजानत नैव विज्ञातवन्तः देवाः । किमिदं यक्षं पूज्यं महम्-
 तमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

ते तदजानन्तो देवाः सान्तर्भयास्तद्विजिज्ञासवोऽग्निमग्रगामिनं जातवे-
 दसं सर्वज्ञकल्पमब्रुवन्तुक्तवन्तो हे जातवेद एतदस्मद्गोचरस्थं यक्षं विजानी-
 हि विशेषतो बुध्यस्व त्वं नस्तेजस्वी किमेतद्यक्षमिति । तथास्त्विति तद्य-
 क्षमभ्यद्रवत्तत्प्रतिगतवानग्निः । तं च गतवन्तं पिष्टच्छिपुं तत्समीपे ऽग्रग-
 ल्भत्वात्पूणीभूतं तद्यक्षमभ्यद्रवदग्निं प्रत्यभाषत कोऽसीति । एवं ब्रह्मणा
 पृष्ठोऽग्निरब्रवीदग्निर्वै अग्निनामाह प्रसिद्धो जातवेदा इति च । नामद्वयेन
 प्रसिद्धतयात्मानं श्लाघयन्निति । एवमुक्तवन्तं ब्रह्मावोचत्तस्मिन्नेवं प्रसिद्ध-
 गुणनामवति त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । सोऽब्रवीदिदं जगत्सर्वं दहे-
 यं भस्मीकुर्याम् । यदिदं स्थावरादिपृथिव्यामिति । पृथिव्यामित्युपलक्ष-
 णार्थं यतोऽन्तरिक्षस्थमपि दह्यत एवाग्निना । तस्मै एवमभिमानवते ब्रह्म

अथ वायुमवृन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्य-
क्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ७ ॥ तदभ्यद्रवत्तम-
भ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मा-
तरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ २१ ॥ ८ ॥ त-
स्मिन्स्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीयं
यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥ तस्मै तृणं
निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न
शशाकादातुं स तत एव निववृते नैतदशकं
विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥

अथेन्द्रमवृन्मववनेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति

शा०भा० तृणं निदधौ पुरोऽग्नेः स्थापितवद्ब्रह्मैतत्तृणमात्रं ममाग्रतो दह नचेदस्य
दग्धं समर्थो मुञ्च दग्धत्वाभिमानं सर्वत्रेत्युक्तः तत्तृणमुपप्रेयाय तृणसमीपं
गेतवान् सर्वजवेन सर्वोत्साहकृतेनवेगेन गत्वा न शशाक नाशकदग्धं स
ज्ञातवेदास्तृणं दग्धुमशक्तो व्रीडितो हतप्रतिज्ञस्तत एव यक्षादेव तूष्णीं दे-
वान्प्रतिनिववृते निवृत्तः प्रतिगतवान् । नैतद्यक्षमशकं शक्तवानहं विज्ञातुं
विशेषतो यदेतद्यक्षमिति ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥
अथ वायुमित्यथानन्तरं वायुमवृन्वे वायो एतद्विजानीहि इत्यादि स-
मानार्थं पूर्वेण । वानाद्भ्रमनाद्बन्धनाद्वायुः । मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मात-
रिश्वा । इदं सर्वमप्याददीयं शृङ्गीषाम् । यदिदं पृथिव्यामित्यादि समान-
मेव ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥ २३ ॥ १० ॥

अथेन्द्रमिति । अथेन्द्रमवृन्मववनेतद्विजानीहि इत्यादिपूर्वविन्द्रः पर-
मेश्वरो भगवान्बलवत्त्वात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपं गत्वा-
त्तद्वत्तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रस्येन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां निराकर्तव्य
इत्यतः संवादमात्रमपि नादाद्ब्रह्मेन्द्राय तद्यक्षं यस्मिन्नाकाशे आकाशमदेशे
आत्मानं दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाका-
शे आसीत्स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाकाशे तस्यौ । किं तद्यक्षमिति ध्यायन्न निव-
वृतेऽग्न्यादिवत्तस्येन्द्रस्य यक्षे भक्तिं ब्रुद्ध्वा विद्या उमाहृषिणी प्रादुरभु-
त्प्रीरूपा । ॥ इन्द्रस्तामुमां यदुशोममानां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभ-

श्री गिरिवनवासी प्रगति मंडळ, सुंवई

दृष्टिदान व दंतयज्ञ

चिकित्सक

दत्तवैद्य श्री लाभशंकर फुलशकर शुक्ल
वैद्याचार्य, दत्तविद्या विशारद,
पुर्नीत कुटीर, डेवर चौक, राजकोट, (सीराष्ट्र)

दांत विघडल्यामुळे रोग्यांनी घेण्याची औपधे व सूचना

१ सकाळी

दत्तेश्वरी हे ओपध दात घासताना लावावे दुपारी व संध्याकाळी जेवणानंतर पाण्यात मिसळून दनेश्वरीने चुळा कराव्यात दात स्वच्छ कापडाने पुसारे हे आपध मजना-प्रमाणे लावावे

२ रात्री

पायोरीया झालेल्यांनी दत्तामृत (प्रवाही) एक ते तीन थेंब घेऊन दात व हिरड्यावर चोळ्यावे किंवा १०० ग्रॅम वजनी तेलामध्ये मिसळून रोज रात्री झोपण्यापूर्वी दात व हिरड्यावर चोळून चुळा करून झोपावे दुखाता असेल तर सडलेल्या दाताच्या भोका मध्ये दत्तामृत (प्रवाही) टाकावे अथवा ज्या टिकाणी दुखत असेल तेथे ते लावावे

३

१०० ग्रॅम तिळेल तेज, १० ग्रॅम जिंदलेण, १० ग्रॅम कापूर पावडर या तिघाचे मिश्रण करून रात्री दाताना व हिरड्यांना लावावे

४

ईलावा हरडे, इसवगुन, ज्येष्ठमध (प्रयकी ५० ग्रॅम) साखरया प्रमाणात घेऊन रोज एक चमचा पाण्याबरोबर घ्यावे किंवा त्रिफळा चूर्ण घ्यावे

दांत काढून घेणाऱ्या रोग्यांना खास सूचना

५

- (१) चौगीस तासपर्यंत आरुट आणि गोड पदार्थ खाऊ नयेत
- (२) दात काढलेल्या जागेवर जिभेने चाटू नये किंवा बोट आणि कपडा लावू नये.
- (३) चौगीस तास थंड पाण्याने व नंतर गरम पाण्यात मीठ घाडून चुळा कराव्यात
- (४) सूज आली अमल नग मीठ, मार्ती व हळदू साखरया प्रमाणात घेऊन पाण्यात मिसळून गरम करावी व मूज आलेल्या जागेवर गळानी आरुट गोड खाणे बंद करावे, बुलपा, चॉकलेट, पेपरमिन्, आर्स्त्रोम वगैरे बंद करावे जास्त गरम किंवा जास्त थंड मस्तू खावू नयेत मधापासन वनस्पतीच्या वस्तू बंद कराव्यात

वर मागितलेली औपधे दंतयज्ञाच्या जागीं मिळतील

ૐ

મદરાસ પ્રેસ
ડાહ્યાદાન પરમ માર્ગ

ન માનુષાત્ પરો ધર્મઃ ।

શ્રી ગિરિવનવાસી પ્રગતિ મંડળ, મુંબઈ

દૃષ્ટિદાન અને દંતયજ્ઞ

ચિકિત્સક દંતવૈદ્ય શ્રી લાલશંકર કુલશંકર શુક્લ
વૈદ્યાચાર્ય નવિદ્યા વિશારદ,
પુનિત કુટિર, દેશમથક, રાજકોટ (સોગટ્ટ)

દંતયજ્ઞના દર્દીઓને સૂચના

(૧) સવારે

દત્તેશ્વરીદવા દાતામ ગાયે લગાવવી, બપોરના તથા સાજના ભોજન બાદ પાણીમા મેળવી દત્તેશ્વરીના કોગળા કે વા, દાતને સ્વચ્છ વસ્ત્રથી લુંછવા, આ દવાને મંજન પેઠે લગાવવી

(૨) રાત્રે

દાતામૂત (પ્રવાહી) પાથોરીયામા રાત્રે એકથી ત્રણ ટીપાં દાંત અને પેઠા પર માલીશ કરવું [અથવા] ૧૦૦ ગ્રામ તવના તેલમા માલીશ, ગેજરાતેરૂતા પહેલા દાંત અને પેઠા ઉપર માલીશ કરી મેગળા કરી રૂનું દુખાવો હોય કે, સહેલા દાંતમા થોડા હોય તેમા દાતામૂત પ્રવાહીનું થોડું મુકવું, વા અંગે જ્યાં દુખનું હોય ત્યાં આ દવા લગાવવી

(૩) તવનું તેલ ૧૦૦ ગ્રામ, મિધાનુલ ૧૦ ગ્રામ કપુર પાવડા ૧૦ ગ્રામ ત્રણેનું મિશ્રણ કરી રાત્રે લગાડવું

(૪) ઉપરાત હરડે, ઈનબગુલ, જોડીમધ (દરેક ૫૦ ગ્રામ) નરખા ભાગે લઈ રોજ એક ચમચી પાણી સાથે લેવું અથવા ત્રિફલાયૂર્ણ લેવું

દાંત કઠાવનાર દરદીને ખાસ સૂચના -

(૫) (૧) ચોવીન કથાક ખટાલ અને મીઠાસ ખાવી નહીં

(૨) દાંત કાઢેલ જગ્યાએ છલથી ચૂસવું નહિ અગર આગલી કે કપડુ લગાડવું નહિ

(૩) ૨૪ કલાક દાંત પાણીના ત્યાર પછી ૫ મ પાણીમા નીમક નાખી મેગળા કરવા

(૬) સોળે આવે તો મીઠું માટી અને ૧ નરખા ભાગે લઈ પાણીમા મીઠાચી ગરમ દ્રવી બનાવ ઉપર લાગવું

૫મ ખટાલ, મીઠાસ બંધ કરવા, ગુરૂ, ચોલા, ચોકચેટ પીપ મિઠા બરફની બનાવટો બધા દ્રવી, અનિ નરમ, અનિ દડુ બંધ મેદાની બનાવટો બંધ દ્રવી

ઉપર જણાવેલી દવાઓ યજ્ઞચળે મળશે.

तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥२४॥११॥
 स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमा-
 नामुमा२ हैमवतीं ता२ होवाच किमेतद्यक्षमि-
 ति ॥२५॥१२॥ इति तृतीयः खण्डः समाप्तः ॥
 सां ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये म-
 हीयध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥२६॥१॥
 तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवा-
 न्यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते ह्येन-
 त्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

शा० भा० नतमां विद्यां तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपन्नं भवति । हैमवतीं
 हेमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः । अथवा उमेव हिमवतो
 दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्वज्ञेनेश्वरेण सह वर्त्तत इति ज्ञातुं समर्था
 इति कृत्वा तामुपजगाम । इन्द्रस्तां ह उमां किलोवाच पप्रच्छ ब्रूहि
 किमेतददर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति
 तृतीयखण्डभाष्यम् ॥ ३ ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव विजये ईश्वरेणैव जिता
 अमुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नु-
 थ । एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । मिथ्याभिमानस्तु युष्माकमयमस्माक-
 मेवायं विजयोऽस्माकमेवार्थं महिमेति । ततस्तस्मादुमावाक्याद् एव विदा-
 ञ्चकार ब्रह्मेतीन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण ॥ २६ ॥ १ ॥
 यस्मादग्निर्वाय्विन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना सामीप्यमुपग-
 तास्तस्मादैश्वर्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादिमहाभाग्यैरन्यान्देवानतितरा-
 मतिशयेन शेरत इवेति देवाः । इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा । यद-

भा० टी० तृतीयखण्डशेषभाष्य स्पष्टमतो न विवृतमिति ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

विद्युतः सकाशाद्विद्योतन ऊतवदित्यनुपपन्नं ब्रह्मण स्वयं ज्योतिष्ठात्पराधी-
 नमकाशानुपपत्तेर्विद्युत्सम्बन्धि द्योतन ऊतवदित्यनुपपन्नमन्याश्रयस्य विद्यो-

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्ये-
नन्नेदिष्टं परस्पर्शं स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्च-
कार ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इती-
न्द्र्यमीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

आ० भा० मिर्वाणुरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेतद्ब्रह्म नेदिष्टमन्तिकतमं प्रियतमं
पस्पृथुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादिप्रकारैस्ते हि यस्माच्च
हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदाञ्चकार विदा-
ञ्चकुरित्येतद्ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

यस्मादमिवायू अपीन्द्रवाक्पादेव विदाञ्चक्रतुः इन्द्रेण ह्युमावाक्पात्प्रथमं
श्रुतं ब्रह्मेत्यतस्तस्माद्वै इन्द्रोऽतितरामतिशयेन शेत इवान्यान्देवान्स ह्येनन्ने-
दिष्टं परस्पर्शं यस्मात्स ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ २८ ॥ ३ ॥

तस्य प्रकृतस्य ब्रह्मण एष आदेश उपमोपदेशो निरुपमस्य ब्रह्मणो
येनोपमानेनोपदेशः सोऽयमादेश इत्युच्यते । किं तद्यदेतत्प्रसिद्धं लो-
के विद्युतो व्यद्युतद्विद्योतनं कृतवदित्येतदनुपपन्नमिति । विद्युतो विद्यो-
त्तनमिति कल्प्यते । आ इत्युपमार्थे । विद्युतो विद्योतनमिवेत्यर्थः । यथा
सकृद्विद्युतमिति श्रुत्यन्तरे च दर्शनाद्विद्युदिव हि सकृदात्मानं दर्शयित्वा
तिरोभूतं ब्रह्म देवेभ्योऽथवा विद्युतस्तेज इत्यध्याहार्यं व्यद्युतद्विद्योतितव-
त् आ इव विद्युतस्तेजः सकृद्विद्योतितवदिवेत्याभिप्रायः । इतिशब्द आ-
देशप्रतिनिर्देशार्थे इत्ययमादेश इति । इच्छब्दः समुच्चयार्थः । अपं चाप-
रस्तस्यादेशः । कोऽसौ न्यमीमिषत् । यथा चक्षुर्न्यमीमिषन्निमेषं कृतव-
त् स्वार्थे णिच् । उपमार्थे एव आकारः । चक्षुषो विषयं प्रति प्र-

आ० टी० तनस्यान्यकर्तृत्वानुपपत्तेरतो यथाश्रुतासंभवादन्यत्र धात्वर्थं वक्तव्यमित्यर्थः
॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥

प्रतिनिर्देशार्थे इति । परामर्शार्थः । चक्षुषो निमेषणं द्रुवं भवतीति मार्सिद्धं
तद्ब्रह्मणि निप्रकारित्वं स्पृष्ट्यादौ प्रतिबन्धभावेनायासाभावेन च द्रुतकारित्वं
धर्मः अधिदैवतम् यद्वच्यं ब्रह्म तद्यथा विद्युतः प्रकाशो युगपद्विश्वव्या-

अथाध्यात्मं यदेतद्गच्छतीव च मनोऽनेन चै-
तदुपस्मरत्यभीक्ष्णं सङ्कल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥
तद्व तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य
एतदेवं वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छ-
न्ति ॥ ३१ ॥ ६ ॥

भा०भा० काशतिरोभाव इव चेत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवताविषयं ब्रह्मण उप-
मानदर्शनम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषय आदेश उच्यते । यदेतद्गच्छतीव
च मन एतद्ब्रह्म दौकत इव विषयीकरोतीव यथाऽनेन मनसा एतद्ब्रह्मो-
पस्मरति समीपतः स्मरति साधकोऽभीक्ष्णं भृशं संकल्पश्च मनसो ब्रह्म-
विषयो मन उपाधिकत्वाद्धि मनसः संकल्पस्मृत्यादिप्रत्ययैरभिव्यज्यते
ब्रह्मविषयीक्रियमाणं इव घातः स एष ब्रह्मणोऽध्यात्ममादेशो विद्युन्नि-
मेषणवदधिदैवतं द्रुतं प्रकाशनधर्मि अध्यात्मं च मनःप्रत्ययसमकालाभि-
व्यक्तधर्मीत्येष आदेशः । एवमादिश्यमानं हि ब्रह्म मन्दबुद्धिगम्यं भ-
वतीति ब्रह्मण आदेशोपदेशः । नहि निरुपाधिकमेव ब्रह्म मन्दबुद्धिभिरा-
फलपितुं शक्यम् ॥ ३० ॥ ५ ॥

किंच तद्ब्रह्म ह किल तद्वनं नाम तस्य वनं तद्वनं तस्य प्राणिजातस्य
प्रत्यगात्मभूतत्वाद्वननीयं संभजनीयमतस्तद्वनं नाम प्ररूपातं ब्रह्म तद्वनमि-

भा०टी० एकस्तथा निरविशयज्योतीरूपं द्रुतं सकलसृष्ट्यादिकारि पारमैश्वर्यसंपन्नमि-
त्युपमानोपदेशेनोक्तम् ॥ २९ ॥ ४ ॥

अधुना प्रत्यगात्मतया ब्रह्मणो यथाभिव्यक्तिः स्यात्तथोपदिश्यत इत्याह ।
अथानन्तरमिति । एतत्प्रकृतं ज्योतीरूप ब्रह्म प्रति मदीयं मनो गच्छद्द्वर्त्तव इति
चिन्तयेदिति य उपदेशः स आध्यात्मिकोऽभीक्ष्णं पौनःपुन्येन मम मनसः सङ्कल्पो
ब्रह्मविषय इवेति व्याख्यतः प्रत्यग्भूतब्रह्माभिव्यक्तिः स्यादित्याह । मनःउपाधिक-
त्वाद्धीति । उक्तमर्थं सङ्क्षिप्याह । विद्युन्निमेषणवदिति । सगुणब्रह्मोपासनमै-
श्वर्यफलकमुक्तम् । तत्र विरक्त उत्तमाधिकारी परमरहस्यं पृच्छतीत्याह । एवमनु-
शिष्ट इति ॥ ३० ॥ ५ ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव
त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥

शा० भा० । ति यतस्तस्मात्तद्वनमित्यनेनैव गुणाभिधानेनोपासितव्यं चिन्तनीयमित्य-
नेन नाम्नोपासकस्य फलमाह । स यः कश्चिदेतद्यथोक्तं ब्रह्मैवं यथोक्तगुणं वेदो-
पास्ते अभि ह एनमुपासकं सर्वाणि भूतान्यभिसंवाञ्छन्ति ह प्रार्थयन्त एव
यथा ब्रह्म एवमनुशिष्टः शिष्य आचार्यमुवाच ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं रहस्यं यच्चिन्त्यं भो भगवन्ब्रूहीत्येवमुक्तवति शिष्ये आह आ-
चार्यः । उक्ताभिहिता ते तवोपनिषत् । का पुनः सेत्याह । ब्राह्मीं ब्रह्मणः
परमात्मन इयत्तां परमात्मविषयत्वादतीतविज्ञानस्य वाव एव ते उपनिषद-
मब्रूमेत्युक्तमेव परमात्मविद्यामुपनिषदमब्रूमेत्यवधारयत्युत्तरार्थम् । परमात्म-
विषयामुपनिषदं श्रुतवत् उपनिषदं भो ब्रूहीति पृच्छतः शिष्यस्य कोऽभिमा-
यः । यदि तावच्छ्रुतस्यार्थस्य ग्रन्थः कृतस्ततः पिष्टपेपणवत्पुनरुक्तोऽनर्थकः
ग्रन्थः स्यादथ सावशेषोक्तोपनिषत्स्यात्ततस्तस्याः फलवचनेनोपसंहारो
न युक्तः भेत्यास्माच्छ्लोकादमृता भवन्तीति । तस्मादुक्तोपनिषच्छेषविषयोऽपि
ग्रन्थोऽनुपपन्न एवानवशेषितत्वात् । कस्तर्ह्यभिप्रायः प्रष्टुरित्युच्यते । किं
पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तरापेक्षा । अथ निरपेक्षैव । सा-
पेक्षा चेदपेक्षितविषयामुपनिषदं ब्रूहि । अथ निरपेक्षा चेदवधारय पिप्पलाद-
वन्नातः परमस्तीत्येवमभिप्रायः । एतदुपपन्नमाचार्यस्यावधारणवचनमुक्ता
त उपनिषदिति । ननु नावधारणमिदं यतोऽन्यद्वक्तव्यमित्याह ।
तस्यै तपो दम इत्यादि सत्यं वक्तव्यमुच्यते आचार्येण नतूक्तोपनिष-
च्छेषतया तत्सहकारिसाधनान्तराभिप्रायेण वा । किन्तु ब्रह्मविद्याप्रा-
प्त्युपायाभिप्रायेण वेदैस्तदङ्गैश्च सह पाठेन समीकरणात्तपःप्रभृती-
नाम् । न हि वेदानां शिक्षाद्यङ्गानां च साक्षाद्ब्रह्मविद्याशेषत्व तत्सह-

आ० टी० परमग्रहस्य श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तमेवोत्तरार्थमित्युत्तरग्रन्थेन विद्याप्राप्त्युपाय-
विधानार्थमुक्ताविद्यानिरपेक्षैवेत्यवधारयति । अवधारणार्थत्वं प्रतिवचनस्य चोद्यमु-
खेन स्फुटयति । परमात्मविषयामित्यादिना । किं पूर्वोक्तोपनिषच्छेषतयान्यद-
पेक्षते । शेषशब्देन फलोपकार्यङ्ग विवक्षितम् । सहकारिशब्देनानुपसर्जनमपि समु-
च्चयाह विवक्षितम् । एवं शिष्याभिप्रायमुपवर्ण्य समाधानमाह । एतदुपपन्नमिति ।
विद्याङ्गत्वहीनै सहपाठात्तपःप्रभृतीनां विद्याङ्गत्व नास्तीत्युक्तम् । तत्र योग्य-

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः स-
र्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥

भा०भा० कारिसाधनत्वं वा सहपठितानामपि यथायोग्यं विभज्य विनियोगः स्या-
दिति चेद्यथा सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्राणां यथादेवतं विभागस्तथा तपोदमः-
कर्मसत्यादीनां ब्रह्मविद्याशेषत्वं तत्सहकारिसाधनत्वं वेति कल्प्यते । वे-
दानां तदङ्गानां चार्थप्रकाशकत्वेन कर्मात्मज्ञानोपायत्वमित्येवं ह्ययं विभागो
युज्यते । अर्थसंबन्धोपपत्तिसामर्थ्यादिति चेत् । नायुक्तेः । न ह्ययं वि-
भागो घटनां प्राश्नति । न हि सर्वक्रियाकारकफलभेदबुद्धितिरस्कारिण्या
ब्रह्मविद्यायाः शेषापेक्षा सहकारिसाधनसंबन्धो वा युज्यते । सर्वविषय-
व्यावृत्तप्रत्यगात्मविषयनिष्ठत्वाच्च ब्रह्मविद्यायास्तत्फलस्य च निःश्रेयसस्य
मोक्षमिच्छन्सदा कर्म त्यजेदेव ससाधनम् । त्यजतैव हि तज्ज्ञेयं त्यक्तुः
प्रत्यक्परं पदम् । तस्मात्कर्मणां सहकारित्वं कर्मशेषापेक्षा वा न ज्ञान-
स्योपपद्यते । ततोऽसदेव सूक्तवाकानुमन्त्रणवद्यथायोगं विभाग इति । त-
स्मादवधारणार्थतैव प्रश्नप्रतिवचनस्योपपद्यते । एतावत्पेदेयमुपनिषदुक्ता-
न्यनिरपेक्षामृतत्वाय ॥ ३२ ॥ ७ ॥

यामिमां ब्राह्मीमुपनिषदं तवाग्रे ब्रूमेति तस्यैतस्या उक्ताया उपनिषदः

भा०टी० तावशेन शेषशेषीभावः सहपाठस्त्वकिञ्चित्कर इति शङ्कते । सहपठितानामपीति ।
अग्निदिदं हविरजुपतावीवृधतमहो ज्यायोऽकृत । अग्नीपोमाविदं हविरजुपेतामवी-
वृधेता महो ज्यायोऽक्राताभित्यादिनैव सूक्तवाकेन सर्वयोगसमाप्तौ देववानुमन्त्र-
णं क्रियते । तत्र यद्यप्यस्मिन्सूक्तवाके बह्व्यो देवताः पठन्ते तथापि यास्मिन्त्या-
गे या देवताहूता तस्या एव विसर्जने योग्यतावशादस्य सूक्तवाकस्य यथा विनि-
योगस्तथा तपःप्रभृतीनामेव विद्याशेषत्वेन विनियोगो भविष्यतीत्यर्थः । भवेत्सू-
क्तवाकस्य विनियोगो योग्यतासम्भवात् । न कर्मणा विद्याविरुद्धत्वेन योग्य-
ताया अयोग्यत्वादित्याह । नायुक्तेरिति । विद्याया विषयपर्यालोचनया फ-
लपर्यालोचनया च नास्ति तत्त्वतः सम्बन्धयोग्यता प्रत्युत कर्मणामनुपयोगात्क-
र्मणा त्याग एव मुमुक्षुणा कर्तव्य इत्याह । सर्वविषयेति । सर्वेभ्य उत्पाद्यादिभ्यः
धर्मगोचरेभ्यो व्यावृत्तो यः प्रत्यगात्मा स एव ब्रह्मरूपेण विद्याया व्यावर्तको
विषयस्त्वनिष्ठत्वाद्ब्रह्मायास्तत्फलस्य च कर्मवैलक्षण्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ ७ ॥
तच्छब्दापेक्षित यच्छब्दं पूरयति । यामिमामिति । प्राप्तिः सगुणविषया निर्गु-

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे
लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ३४ ॥ ९ ॥
इति चतुर्थः खण्डः समाप्तः ॥ ४ ॥

शा०भा० प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि । तपः कायेन्द्रियमनसां समाधानम् ।
दम उपशमः । कर्माग्निहोत्रादि । एतैर्हि संस्कृतस्य सत्त्वशुद्धिद्वारा तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्तिर्दृष्टा ह्यमृदितकल्मषस्योक्तेऽपि ब्रह्मण्यप्रतिपत्तिर्विपरीतप्रतिप-
त्तिश्च यथेन्द्रविरोचनप्रभृतीनाम् । तस्मादिह वाऽतीतेषु वा बहुषु ज-
न्मान्तरेषु तपआदिभिः कृतसत्त्वशुद्धेर्ज्ञानं समुत्पद्यते यथाश्रुतम् । यस्य
देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते
महात्मन इति मन्त्रवर्णात् । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति-
स्मृतेः । इतिशब्द उपलक्षणप्रदर्शनार्थः । इत्येवमाद्यन्यदपि ज्ञानोत्पत्तेरुप-
कारकममानित्वमदम्भित्वमित्याद्युपदर्शितं भवति । प्रतिष्ठा पादौ पादा-
विवास्यास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या प्रवर्तते पद्मचामिव
पुरुषः । वेदाश्चत्वारः सर्वाणि चाङ्गानि शिक्षादीनि पदकर्मज्ञान-
प्रकाशत्वाद्देवानां तद्रक्षणार्थत्वादङ्गानां प्रतिष्ठात्वम् । अथवा प्रतिष्ठाशब्द-
स्य पादरूपकल्पनार्थत्वाद्देवास्त्वितराणि सर्वाङ्गानि शिरआदीनि । अस्मि-
न्पक्षे शिक्षादीनां वेदग्रहणेनैव ग्रहणं कृतं प्रत्येतव्यम् । अङ्गानि गृहीतेऽ-
ङ्गानि गृहीतान्येव भवन्ति । तदायतनत्वादङ्गानाम् । सत्यमायतनं यत्र
तिष्ठत्युपनिषत्तदायतनं सत्यमिति । अमायिता अकौटिल्यं चाङ्गनःकाया-
नां तेषु ह्याश्रयति विद्या ये अमायाविनः साधवः । नासुरमकृतिषु माया-
विषु । न येषु जिह्ममनृतं न माया चेति श्रुतेः । तस्मात्सत्यमायतनमिति
फलप्यते । तपआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरायतनत्वेन
ग्रहणं साधनातिशयत्वज्ञापनार्थम् । अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृत-
म् । अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यत इति स्मृतेः ॥ ३३ ॥ ८ ॥
यो वै एतां ब्रह्मविद्यां केनेषितमित्यादिना यथोक्तामेवं महाभागां ब्रह्म

भा०टी० णब्रह्मात्मविषया चेत्यर्थः । पादरूपकल्पनेति । मसिद्धपादसामान्यस्य कल्पि-
तत्वादितरैरप्यङ्गैः कल्पनारूपैर्भविष्यदित्यर्थः । तस्यै तपो दमः कर्मेत्यत्रत्येतिशब्द-
स्योपलक्षणार्थत्वात्सत्यमपि सङ्गृहीतव्यं कथं पृथगुच्यत इत्याशङ्क्याह । तपआ-
दिष्वेवेति ॥ ३३ ॥ ८ ॥

सगुणविद्यायाः क्रममुक्त्यर्थत्वाक्रमेण प्राप्यं यत्केवल्यं निर्गुणविद्याफलं तत्पू-
र्वोक्तमिहोपसंक्षिप्यते इत्याह । यो वै एतामित्यादिना ॥ ३४ ॥ ९ ॥

सहना० आप्यायन्तु० सन्तु । इति सामवेदीयतल-
वकारोपनिषत्समाप्ता ॥ ॐ तत्सत् ॥

श.भा. ह देवेभ्य इत्यादिस्तुतां सर्वविद्याप्रतिष्ठां वेदामृतत्वं हि विन्दत इत्युक्त-
मपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयते । अपहत्य पाप्मानमविद्याकामकर्मलक्षणं
संसारबीजं विधूयानन्तेऽपर्यन्ते । स्वर्गे लोके सुखात्मके ब्रह्मणीत्येतदनन्ते
इति विशेषणान्न त्रिविष्टपेऽनन्तशब्द औपचारिकोऽपि स्यादित्यत आह ।
उपेये इति । उपेये ज्यायसि सर्वमहत्तरे स्वात्मनि मुख्य एव प्रतितिष्ठति ।
न पुनः संसारमापद्यत इत्यभिप्रायः । इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य-
परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः कृतौ तलवकारोपनिषत्पद-
भाष्यं समाप्तम् ॥ ३४ ॥ ९ ॥

योऽसौ सर्वेश्वरो विष्णुः सर्वात्मा सर्वदर्शनः ।

शुद्धो बोधाम्बुधिः साक्षात्सोऽहं नित्योऽभयः प्रभुः ॥ १ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छ्रद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमदा-
नन्दशानकृषौ श्रीमच्छाङ्करतलवकारोपनिषद्भाष्यदिप्पणं
संपूर्णम् ॥ ॐ तत्सत् ॥ ॐ हरिः ॥

केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः ।

शा०भा०त्वात्संसारबीजमज्ञानमुच्चिच्छित्सतः प्रत्यगात्मविषयजिज्ञासोः केनेपि-
तमित्यात्मस्वरूपतत्त्वविज्ञानायायमध्याय आरभ्यते । तेन च मृत्युपदमज्ञान-
मुच्छेत्तव्यं तत्तन्त्रो हि संसारो यतः । अनधिगतत्वादात्मनो युक्ता तद-
धिगमाय तद्विषया जिज्ञासा । कर्मविषये चानुक्तिः । तद्विरोधित्वात् ।
अस्य विजिज्ञासितव्यस्यात्मतत्त्वस्य कर्मविषयेऽवचनम् । कस्मादिति चेदा-
त्मनो हि यथावद्विज्ञानं कर्मणा विरुध्यते । निरतिशयब्रह्मस्वरूपो ह्यात्मा
विजिज्ञापयिषितस्तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमित्यादिश्रुतेः । नहि स्वा-
राज्येऽभिषिक्तो ब्रह्मत्वं गमितः कंचन नमितुमिच्छत्यतो ब्रह्मास्मीति संबुद्धो
न कर्म कारयितुं शक्यते । न ह्यात्मानं मवाप्तार्थं ब्रह्म मन्यमानः प्रवृत्तिं प्र-
योजनवर्ती पश्यति । न च निष्प्रयोजना प्रवृत्तिरतो विरुध्यत एव कर्म-
णा ज्ञानम् । अतः कर्मविषयेऽनुक्तिर्विज्ञानविशेषविषयैव जिज्ञासा । कर्मा-

भा०टी०इति हेतुहेतुमद्भावा इत्यर्थः । आत्मस्वरूपब्रह्मतत्त्वविज्ञानायायमध्याय आरभ्यते
चेत्किं तेन विज्ञानेन फलं स्यादित्यत आह । तेन चेति । यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्याम-
ज्ञानतन्त्रा संसारमिमिद्विस्तदुच्छेदेनात्यन्तिकसंसारोच्छेदः फलमित्यर्थः । मृत्युकार-
णमात्माज्ञानमुच्छेत्तुमिच्छत आत्मजिज्ञासा जायत इत्युक्तं तदमय । अहंमत्य-
येनैवात्मनोऽधिगत्वादधिगते जिज्ञासानुपपत्तोरित्याशङ्क्याह । अनधिगतत्वादिति ।
अहंमन्यस्य मनुष्यत्वादिसमानाधिकृतस्य व्यतिरेक्यात्मममापकत्वाभिद्वेर्वादीनां
विमविपत्तिदर्शनाच्च युक्ता जिज्ञासेत्यर्थः । तथापि कर्मकाण्डे देहव्यतिरेकस्यात्मनो
विध्यपेक्षितत्वेन निरूपितत्वात्पुनर्जिज्ञासानुपपत्तौ कथं जिज्ञासोरुपनिषद्वारभ्यत
इत्याशङ्क्याह । कर्मविषय इति । अस्ति देहादिव्यतिरेकः परलोकसंबन्ध्या-
त्मेत्येतावदेव स्वर्गकामादिचोदनाभिरपेक्षितं नतु ब्रह्मात्मतत्त्व तस्य कर्मविरुद्धत्वात्तद-
स्तजिज्ञासा युक्त्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति । अस्त्येत्पादिना । निरतिशयब्र-
ह्मस्वरूप आत्मोपनिषद् विजिज्ञापयिषितोऽस्तु । कथमेतावता कर्मणा विरोध इ-
त्याकाङ्क्षायामाह । नहीति । देवताराधनरूपो हि यागो ब्रह्मविच्च सर्वदेवतात्मभूतः
पशुमावाच्च ध्यावृत्तः कथं देवतां प्रणमदित्यर्थः । ब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानं कर्मविरुद्धं चे-
त्तर्हि श्रुत्या ब्रह्मात्मत्वोपदेशेनार्थत्कर्म इत्याजयिषितामित्यननुष्ठानमेव प्रमन्येतातो
जिज्ञासाहेतुत्वेनाभिमतः कर्मकाण्डेन संबन्धोऽसंगत इत्याशङ्कामुद्राव्याभिहितं

केनेषितां वाचमिमां वदन्ति

शा०भा०नारम्भ इति चेन्न । निष्कामस्य सस्कारार्थत्वात् । यदि ह्यात्मविज्ञानेना-
त्माविद्याविषयत्वात्परित्याजयिष्यत कर्म ततः । प्रक्षालनाद्वि पङ्कस्य दूरा-
दस्पर्शनं वरमित्यनारम्भ एव कर्मणः । श्रेयानल्पफलत्वादायासबहुलत्वात्त-
त्त्वज्ञानादेव च श्रेय प्राप्तेरिति चेत्तत्सत्यम् । एतदविद्याविषय कर्माल्पफलत्वा-
दिदोषवद्बन्धरूपं च सकामस्य । कामान्यः कामयते इति तु कामयमान
इत्यादिश्रुतिभ्यः । न निष्कामस्य । तस्य तु सस्कारार्थान्येव कर्माणि
भवन्ति तन्निर्वर्तकाश्रयप्राणविज्ञानसहितानि । देवयाजी श्रेयानात्मयाजी
वेत्युपक्रम्यात्मयाजी तु करोतीदं मेऽनेनाङ्गं सस्क्रियत इति सस्कारा-
र्थमेव कर्माणीति वाजसनेयके । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीये क्रियते
तनुः । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामित्यादिस्मृतेश्च ।
प्राणादिविज्ञानं च केवलं कर्मसमुच्चितं वा सकामस्य प्राणात्मप्राप्त्यर्थमेव भव-
ति । निष्कामस्य त्वात्मज्ञानमतिबन्धनिर्माणार्थं भवति । आदर्शनिर्माणवत् ।
उत्पन्नात्मविद्यस्य त्वनारम्भो निरर्थकत्वात् । कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया
च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतः पारदार्शनं इति । क्रियापथ-

शा०टी०सबन्धं समर्थयति । कर्मानारम्भ इत्यादिसूत्रेण । उत्पत्तिविधिविहितानां कर्मणां
सस्कारार्थत्वे प्रमाणमाह । देवयाजी श्रेयानित्यादिना । फलकामनया देवान्यो-
यजते स किं श्रेयानुत्तात्मशुद्ध्यर्थमेव सर्गाद्यासङ्गं हित्वा यो यजते ॥ आत्म-
याजी श्रेयानितिप्रश्नं कृत्वाऽऽत्मयाजी श्रेयानिति निरूपितं शतपथे कामानुपयात-
सहितं मे ममाङ्गमनेन कर्मणा सस्क्रियत इति सस्कारार्थत्वेनैव करोति न कामवश-
ग इत्यर्थः । ब्राह्मी ब्रह्मज्ञानार्हः । क्रियते तनुरिति । तनुस्थ आत्मा लक्ष्यते ।
ननु प्राणाद्युपासनं प्राणादिभावप्राप्त्यर्थमेव तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां
जयतीति श्रुते । कथमुक्तं कर्मनिर्वर्तकाश्रयप्राणोपासनसहितानि कर्माणि सस्कारा-
र्थानीति वत्राह । प्राणादिविज्ञानं चेति । विविदिषावाक्येन यज्ञाद्युपलक्षितस्य
सर्वस्य कर्मण आत्मज्ञानार्थत्वेन विनियुक्तत्वादुपासनस्य च मानसकर्मत्वादात्मज्ञा-
नप्रतिबन्धकस्य कल्मषस्य निवर्हणद्वारेण स्यादत्मज्ञानार्थत्वमित्यर्थः । अज्ञाभि-
प्रायेण समयोजनत्वात् प्रत्यनारम्भप्रसङ्ग आश्रयहीन इत्युक्तम् । ज्ञान्यभिप्रायेण
त्वनिष्ठाऽऽपादनस्येष्टापादनरूपत्वात्प्रसङ्गस्याऽऽमामत्वमाह । उत्पन्नात्मविद्य-
स्पेति । न केवलं श्रुतिप्रामाण्यादेव विवेकिनः कर्मानारम्भ साध्यसिद्धौ साधन-
माद्रियत इति लौकिकन्यायाच्च कर्मानारम्भं सिद्ध इत्यर्थः । ज्ञानफले केवल्येऽनुप-

चक्षुः श्रोत्रं

शा०भा०श्रैव पुरस्तात्संन्यासश्च तयोः संन्यास एवात्यरेचयदिति त्यागेनैके नान्यः
 पन्था विद्यत इत्यादिश्रुतिभ्यश्च न्यायाच्च । उपायभूतानि हि कर्माणि सं-
 स्कारद्वारेण ज्ञानस्य ज्ञानेन त्वमृतत्वप्राप्तिरमृतत्वं हि विन्दते विद्यया वि-
 न्दतेऽमृतमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । नहि नद्याः पारगो नावं न मुञ्चति
 यथेष्टदेशगमनं प्रति स्वातन्त्र्ये सति । नहि स्वभावसिद्धं वस्तु सिपाधयि-
 पति साधनैः स्वभावसिद्धश्चात्मा तथा नाऽऽपिपयिपितः । आत्मत्वे सति
 नित्याप्तत्वात् । नापि विचिकारयिपितः आत्मत्वे सति नित्यत्वादविका-
 रित्वादविपयत्वादमूर्तत्वाच्च । श्रुतेश्च न वर्धते कर्मणेत्यादि । स्मृतेश्चाविकार्योऽ-
 यमुच्यत इति । नच संचिकीर्षितः । शुद्धमपापविद्धमित्यादिश्रुतिभ्यः । अन-
 न्यत्वाच्च । अन्येनान्यत्संस्क्रियते । नचात्मनोऽन्यभूता क्रियाऽस्ति न च
 स्वैर्नैवात्मना स्वभात्मानं संचिकीर्षेत् । न च वस्त्वन्तराधानं नित्यप्राप्तिर्वा
 वस्त्वन्तरस्य नित्या । नित्यत्वं चेष्टं मोक्षस्य । अत उत्पन्नविद्यस्य कर्मर-
 म्भोऽनुपपन्नः । अतो व्यावृत्तावाह्यबुद्धेरात्मविज्ञानाय केनेपितमित्याचार-
 म्भः । प्रवृत्तिलिङ्गाद्विशेषार्थः प्रश्न उपपन्नः । रयादीनां हि चेतनावदधि-
 ष्ठितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा नानधिष्ठितानाम् । मनआदीनां चाचेतनानां प्रवृत्ति-
 र्दृश्यते । तद्वि लिङ्गं चेतनावत्तोऽधिष्ठानुरस्तित्वे । करणानि हि मनआदीनि

भा०टी०योगाच्च ज्ञानिनः कर्मानारम्भ इष्ट इत्याह । नहि स्वभावसिद्धमित्यादिना ।
 उत्पत्तिराप्तिर्विकृतिःसंस्क्रुतिश्चेति चतुर्विधं क्रियाफलं स्वरूपावस्थाने कैवल्ये न
 संभवतीत्युक्तम् । यदिच परमानन्दगुणस्यात्मन्याधानं ब्रह्माण्डाद्वहिःस्थितब्रह्मा-
 सिर्वा जीवस्य कैवल्यं कल्प्यते । तर्हेनित्यत्वं दुर्वारमित्याह । नच वस्त्वन्तराधा-
 नमिति । एवमुपनिषदारम्भं संभाव्य वाक्यस्यार्थं मंगृह्णाति । प्रवृत्तिलिङ्गादिति ।
 शिष्याचार्ययोः प्रश्नप्रतिवचनरूपा श्रुतिः सुखप्रतिपत्त्यर्थो प्रवृत्ता तत्र प्रश्नः किं-
 ज्ञातेऽज्ञाते वेतिचोघनिरामाय सामान्यतो ज्ञातेऽपि विशेषतश्चाज्ञाते संभवति वि-
 कल्पकरणवदितिरिस्त्रिजगत्तद्विद्वन्तोति । रयादीनां हीति । मनआदीनामेवे चेतन-
 त्वादचेतनप्रवृत्तित्वादित्यसिद्धोद्दिष्टुरिति नाशङ्कनीयमित्याह । करणानि हीति ।
 अन्यप्रमना अभूवत्तादशमित्यादिलोकानुप्रयान्मनआदीनां करणत्वं सिद्धं ततः प्र-
 दीपवदचेतनत्वं सिद्धमित्यर्थः । इच्छामात्रेणेति प्रयत्नाद्यभावो लक्ष्यते नविच्छांऽ-
 सितत्वं निर्विकारवाया विवक्षितत्वात् । प्रेषितमिनेर्वावशब्दाध्याहारेण किमिति
 व्याख्यातम् । यथा राज्ञ इच्छामात्रेण काचिदृत्यमनृतेः काचिन्न वागादिव्यापा-

क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो

भा० भा० नियमेन प्रवर्तन्ते । तन्नासति चेतनावत्यधिष्ठातृपपद्यते । तद्विशेषस्य चानधिगमाच्चेतनावत्सामान्ये चाधिगते विशेषार्थः प्रश्न उपपद्यते । केनेपितं केनेष्टं कस्येच्छामात्रेण मनः पतति गच्छति स्वविषये नियमेन व्याप्तिपत इत्यर्थः । मनुतेऽनेनेति विज्ञाननिमित्तमन्तःकरणं मनःप्रेषितमिवेत्युपमार्थः । नत्विषितप्रेषितशब्दयोरर्थाविह संभवतः । न हि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेषयत्यात्मा विविक्तनित्यचित्स्वरूपतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ नित्यचिकित्साधिष्ठानवत् । प्राणइति नासिकाभवः । प्रकरणात्मधमत्वम् । चलनक्रियायाः प्राणनिमित्तत्वात्स्वतो विषयाऽवभासमात्रं करणानां प्रवृत्तिः । चलिक्रिया तु प्राणस्यैव मनआदिषु तस्मात्प्राथम्यं प्राणरपमैति गच्छति युक्तः प्रयुक्त इत्येतत् । वाचोवदनं किंनिमित्तं प्राणिनां चक्षुःश्रोत्रयोश्च की देवः प्रयोक्ता । करणानामधिष्ठाता चेतनावान्यः स किं विशेषण इत्यर्थः ॥ १ ॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनं निर्विशेषस्य निमित्तत्वार्थम् । विक्रियादिविशेषपरहितस्यात्मनो मनआदिप्रवृत्तौ निमित्तत्वमित्येतच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिप्रतिवचनस्यार्थः । अनुगमात्तदनुगतानि ह्यत्रास्मिन्नर्थेऽक्षराणि । कथं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रत्वम् । शब्दोपलब्धृक्-

भा० टी० रेण तद्वदिह किं न स्यादित्याशङ्क्याह । नत्विति । सक्रियस्य सर्वस्यानित्यत्वाऽवधारितत्वान्निष्क्रियं वस्तु पिपृच्छिपितं तत्रो नार्थभेदः संभवतीत्यर्थः । विषयेभ्य इति । विषयग्रहणार्थं नित्यचिकित्सायामधिष्ठानुष्वकोरस्य संनिधिमानेण यथा राजभोजनादिप्रवृत्तिनिमित्तत्वं तद्वदित्यर्थः । प्रकरणादिति । करणसंनिधानादित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रतिवचनवाक्यार्थसंग्रहं विवृणोति । विक्रियादीत्यादिना । मनआदीनां यः प्रवर्तकः स किंविशेष इतिप्रश्नस्य निर्विशेषतैव विशेष इत्युत्तरम् । क्रियाया गुणस्य संबन्धस्य वा विशेषस्य व्यावर्तकधर्मस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्क्रियादिमत्वे घटादिवदनात्मत्वमसङ्गादयो निर्विशेषचेतन्यात्मकोऽहमित्येव ज्ञानं सम्यग्ज्ञानम् । नचाभावेन सद्व्यत्यप्रसङ्गः । तस्य पृथक्सत्त्वाभावात्सकूपेण व्यवहाराद्भत्वादित्युक्तम् । अन्यत्र यदि शीघ्रादिबत्कोऽपि विशेषोऽमविष्यत्तदा तमवस्थत् । श्रुतिस्तूपलक्षणवृत्त्यैव प्रतिवचनं नृवाणा निर्विशेषत्वमन्यत इति श्रुत्यक्षरानुसाराद्रम्यत इत्याह । अनुगमादिति । निर्विशेषत्ववाचकपदामावात्कथं निर्विशेषेऽक्षरानुगम इत्याह । कथमिति । निर्वि-

यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः ।

शा०भा० पतयाऽवभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्याचिद्रूपत्वात् । आत्मनश्च चिद्रूपत्वात् । यच्छ्रोत्रस्योपलब्धृत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युच्यते । यथा क्षत्रस्य क्षत्रं यथा वोदकस्यौष्ण्यमग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्युदकस्य दग्धाऽग्निरुच्यते । उदकमपि ह्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते । तद्वदनित्यं यत्संयोगादुपलब्धृत्वं तत्करणं श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धृत्वमनित्यं हि तत्र तत् । यत्र तु नित्यमुपलब्धृत्वमप्राविबौष्ण्यं स नित्योपलब्धि-

भा०टी० शेषस्य वाचकशक्त्या वाक्यार्थत्वाभावेऽप्युपलक्षणवृत्त्या भविष्यतीत्याभिप्रेत्य श्रोत्रशब्दस्य तावन्मुख्यार्थमाह । गृणोतीति । शब्दावभासकत्वं स्वशक्त्यैव भविष्यति श्रोत्रस्य कथं तस्य शब्दावभासकत्वेनात्मोपलक्षयितव्य इत्याकाङ्क्षायामाह । शब्दोपलब्धरूपतयेति । शक्तिः सतः प्रकाशमानस्यैव वाच्या नासतोऽप्रकाशमानस्य नरविषाणायमानत्वेन शक्तिमत्त्वानुपपत्तेः । सत्ताप्रकाशश्चात्मरूपं तद्वेदे मानामावादत्त उपलब्धृत्वादात्म्येनैव श्रोत्रस्यावभासकत्वं न स्वातन्त्र्येण जडत्वात् । जडस्य च सत्ताहीनत्वाच्छ्रुतिरूप्यस्येवेत्यर्थः । श्रोत्रस्यावभासकत्वमुपलब्धृत्वादात्म्येनेति यद्युपलब्धोपलक्ष्यते तर्हि उपलब्धुरप्यवभासकत्वमन्याधीनमित्यनवस्था प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह । आत्मनश्चेति । स्वप्रकाशत्वादुपलब्धुः सत्ताप्रतीत्योरनन्यायसत्त्वान्नानवस्थेत्यर्थः । भवत्वेवमनवस्थाऽभावः । तथापि कथं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यात्मोच्यत इत्याशङ्क्याह । यच्छ्रोत्रस्येति । तदात्मनिमित्तत्वादिति । तस्यात्मनिमित्तत्वाच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्युपलक्ष्यते निर्विशेषं चैतन्यमात्रमित्यर्थः । यथा क्षत्रस्येति । क्षत्रजातिनियामकं कर्म क्षत्रमित्युच्यते येत्यर्थः । यदि श्रोत्रादिसाक्ष्यात्माऽस्ति कथं लोकायतिकादेः श्रोत्रादिष्वेवोपलब्धृत्वव्यवहार इत्याशङ्क्याह । उदकमपीति । तद्वदुपलब्धृत्वं शब्दाच्छ्रोत्रादिपुलब्धृत्वव्यवहार इत्यर्थः । भवन्मते तर्हि नित्योपलब्ध्विषममात्र आत्मेति श्रोत्रादेः करणत्वं न स्यात् । क्रियायां हि करणापेक्षेत्वाकाङ्क्षायामाह । अनित्यं यदिति । प्रमातुर्यत्संबन्धादनित्यमुपलब्धृत्वं भवति बुद्धिपरिणामैस्तच्छ्रोत्रादिकरणं बुद्धितृप्त्यपेक्षया भवतीत्यर्थः । श्रोत्रादिसंगते प्रमातुर्यनित्योपलब्धृत्वममवेऽपि तवामङ्गस्य साक्षिणः कथमुपलब्धृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याह । यत्र त्विति । उक्तमर्थं संक्षिप्याह । श्रोत्रादिभ्यिति । श्रोत्रादिषु निमित्तेषु मत्सु श्रोत्रादिमंहते प्रमातरि श्रोत्रत्वादिरूपोपल-

जतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

भा० भा० स्वरूपत्वादग्रेवोपलब्धोच्यते । श्रोत्रादिषु श्रोतृत्वाद्युपलब्धिरनित्या नित्याचात्मन्यतः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यक्षराणामर्थानुगमादुपपद्यते निर्विशेष-
स्योपलब्धिस्वरूपस्यात्मनो मनआदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति । मनआदिष्वेवं य-
थोक्तम् । वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इति विभक्तिद्वयं सर्वत्रैव द्रष्टव्यम् ।
कथं पृष्टत्वात्स्वरूपनिर्देशः प्रथमयैव च निर्देशः । तस्य च ज्ञेयत्वात्कर्मत्वमि-
ति द्वितीया । अतो वाचो ह वाचं प्राणस्य प्राण इत्यस्मात्सर्वत्रैव विभक्ति-
द्वयम् । यदेतच्छ्रोत्राद्युपलब्धिनिमित्तं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिलक्षणं नित्यो-
पलब्धिस्वरूपं निर्विशेषमात्मतत्त्वं बुद्ध्याऽतिमुच्यानवबोधनिमित्ताध्यारोपि-
ताद्बुद्ध्यादिलक्षणात्संसारान्मोक्षणं कृत्वा धीरा धीमन्तः प्रेत्यास्माल्लोकाच्छ-
रीरात्प्रेत्य विपुज्यान्पस्मिन्नप्रतिसंधीयमाने निर्निमित्तत्वादमृता भवन्ति
सति ह्यज्ञाने कर्माणि शरीरान्तरं प्रतिसंदधते आत्मावबोधे तु सर्वकर्मारम्भ-
निमित्ताज्ञानविपरीतविद्यामिविप्लुष्टत्वात्कर्मणामित्यनारम्भेऽमृता एव भव-
न्ति । शरीरादिसंतानाविच्छेदप्रतिसंधानाद्यपेक्षयाऽध्यारोपितमृत्युविपोगा-
त्पूर्वमप्यमृताः सन्तो नित्यात्मस्वरूपत्वादमृता भवन्तीत्युपचर्यते ॥ २ ॥

भा० टी० विधिरित्युपलब्धत्वामित्यर्थः । मनमो मन इत्यादिष्वेवमिति दिक्षावि । मनआदिष्वे-
वमिति । न्यायसामान्याद्यथोक्तं व्याख्यानं द्रष्टव्यम् । नहि मनसो मनस्वं
वाचो वाक्त्वं वा स्वातन्त्र्येण संभवति । अध्यस्तत्वादतोऽधिष्ठानसत्ताप्रकाशाभ्यामेव
सत्ताप्रकाशत्वं मनआदेः । तच्चाधिष्ठानं निर्विशेषमेवोपलक्षयितव्यम् । विशेषत्वेऽ-
ध्यस्तत्वप्रसङ्गादिति भावः । विभक्तिद्वयनिर्देशात्पर्यमाह । वाचो हेत्यादिना ।
मनआदेः प्रवर्तकः किं स्वभाव इति पृष्टत्वात्स्वरूपनिर्देशः कर्तव्यः । च प्रथमया ।
निर्देशे प्रथमा मोकेति स्मरणार्थः । अतिमुच्य धीरा इत्युत्तरं वाक्यं साध्याहारं
योजयति । यदेतदित्यादिना । एतद्बुद्ध्याऽमृता भवन्तीति संबन्धः । तादात्म्येना-
ध्यारोपितो यो बुद्ध्यादिरनवबोधनिमित्तः संसारस्ततो मोक्षणं तादात्म्याध्यासनि-
वृत्तिर्दृष्टं फलम् । अमृता भवन्तीति निदेहमुक्तिरदृष्टं फलमित्यर्थः । कर्मणां सं-
बन्धानुपपत्तिरिति विशेषः । निमित्ताभावाच्छरीरान्तराचनारम्भेऽमृता भवन्तीति प्रयो-
गादागन्तुत्वममृतत्वस्येति शङ्कानिवृत्त्यर्थमाह । शरीरादीति । अनादिमवप-
रपरया शरीरासंस्पर्शाच्च मविष्यामीति शरीरादिसंतानाविच्छेदस्य प्रतिसंधानं य-
थाधिकारित्वाध्यासः कामादिदोषकम्पनं चेतस्मादध्यारोपितो यो मृत्युस्तद्विपो-
गपेक्षयाऽमृतत्वस्य भवनमौपचारिकमित्यर्थः ॥ २ ॥

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो

शा०भा० न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्युक्तेऽपि पर्यनुयोगे हेतुरप्रतिपत्तेः । श्रोत्रस्य श्रो-
त्रमित्येवमादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वेऽप्रतिपन्नत्वात्सूक्ष्मत्वहेतोर्वस्तुनः पुनःपुनः
पर्यनुयुक्त्याकारणमाह । न तत्र चक्षुर्गच्छतीति । तत्र श्रोत्राद्यात्मभूते चक्षु-
रादीनि वाक्चक्षुषोः सर्वेन्द्रियोपलक्षणार्थत्वाच्च विज्ञानमुत्पादयन्ति । सुखा-
दिवत्तर्हि शृङ्खेतान्तःकरणेनात आह । नो मनः । न सुखादिवन्मनसो विषयस्तत् ।
इन्द्रियाविषयत्वात् । न विद्यो न विजानीमोन्तःकरणेन यथैतद्ब्रह्म मनआदि-
करणजातमनुशिष्यादनुशासनं कुर्यात्प्रवृत्तिनिमित्तं भवेत्तथाऽविषयत्वा-
च्च विद्यो न विजानीमः । अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण
दर्शयेत्पुक्त आचार्य आह न शक्यते दर्शयितुं कस्मान्न तत्र चक्षुर्गच्छती-
त्यादि पूर्ववत्सर्वमत्र तु विशेषो यथेदनुशिष्यादिति । यथैतदनुशिष्यात्प्रतिपा-
दयेत् । अन्योऽपि शिष्यानिर्तोऽन्येन विधिनेत्यभिप्रायः । सर्वथापि ब्रह्म
बोधयेत्पुक्त आचार्य आह । अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधीत्यागम-
म् । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वम् । यो हि ज्ञाता स एव सः । सर्वात्मकत्वात् ।
अतः सर्वात्मनो ज्ञातुर्ज्ञानन्तराभावाद्विदितादन्यत्वम् । स वेत्ति वेद्यं न च तस्या-
स्ति वेत्तेति च मन्त्रवर्णात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति च वाजसनेयके ।
अपिच व्यक्तमेव विदितं तस्मादन्यदित्यभिप्रायः । यद्विदित व्यक्तं तद-
न्यविषयत्वादल्पं सविरोधं ततोऽनित्यमतएवानेकत्वादशुद्धमत एव तद्विल-

आ०टी० न तत्र चक्षुर्गच्छतीतिवाक्यार्थं संयच्छाति । आचार्येणोक्तेषु तत्त्वे शिष्यस्याप्र-
विपत्तेर्हेतोः पर्यनुयोगे हेतुर्न तत्र चक्षुर्गच्छतीत्येतद्विवृणोति । श्रोत्रस्य श्रोत्रमि-
त्यादिना । आत्मा नेन्द्रियविषयोऽभौतिकत्वाच्चरविषाणवत् । मनश्चेन्द्रियं प्रसि-
द्धं तवस्त्वस्याप्यविषय इत्याह । इन्द्रियाविषयत्वादिति । न विद्यो न विजानी-
म इत्याद्यभ्याम. सर्वथान्व. करणाविषयत्वस्यापनार्थः । आक्षेपपरतया व्याख्या-
य शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे । अथवेत्यादिना । इव उपलक्षणप्रकारादन्येन प्र-
कारेण न शक्यते दर्शयितुं क्रियागुणादिविशेषशून्यत्वादित्यर्थः । आगममित्युपदे-
शपारपर्यमाहेतिसम्बन्धः । आगमस्यार्थमाह । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वमिति ।
अन्यदात्मनो विदितमविदितं वा स्यादतो विदितत्वाविदितत्वनियेधेनात्मनोऽन्यत्र
ब्रह्मत्वं विदुषा विनिवर्त्योऽऽत्मा ब्रह्मेत्युपदिष्ट भवतीत्यर्थः । विदितान्यत्वे युक्तिमा-
ह । यो हीत्यादिना । विदितान्यत्ववचनस्यार्थिकमर्थमाह । अपिचेति । का-
यादित्यावृत्तिः सिद्धचतीत्यर्थः । आत्मा यद्यप्यन्यतो विज्ञान नापेक्षते तथापि स्व-
भाहकत्वात्सस्मादेव विज्ञानमपेक्षते तेन विज्ञानानापेक्षत्वमिदमित्याशङ्क्याह ।

न विद्वो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यान्यदेव

सा० भा० क्षणं ब्रह्मेति सिद्धम् । अस्तु तर्ह्यविदितम् । न विज्ञानानपेक्षत्वात् । यद्धय-
विदितं तद्विज्ञानापेक्षमविदितविज्ञानाप हि लोकप्रवृत्तिः । इदं तु विज्ञाना-
नपेक्षं कस्माद्विज्ञानस्वरूपत्वात् । न हि यस्य यत्स्वरूपं तत्तेनान्यतोऽपेक्ष्य-
ते । न च स्वत एवापेक्षा । अनपेक्षमेव । सिद्धत्वात्प्रदीपः स्वरूपाभिव्यक्तौ न
प्रकाशान्तरमन्यतोऽपेक्षते स्वतो वा यद्धयनपेक्षं तत्स्वत एव सिद्धं प्रकाशा-
त्मकत्वात्प्रदीपस्यापेक्षितोऽप्यनर्थकः स्यात् । प्रकाशे विशेषाभावात् ।
नहि प्रदीपस्य स्वरूपाभिव्यक्तौ प्रदीपप्रकाशोऽर्थवान् । न चैवमात्म-
नोऽन्यत्र विज्ञानमस्ति येन स्वरूपविज्ञानेऽप्यपेक्ष्यते । विरोध इति चेन्नान्य-
त्वात् । स्वरूपविज्ञाने विज्ञानस्वरूपत्वाद्विज्ञानान्तरं नापेक्षत इत्येतदसत् ।
दृश्यते हि विपरीतज्ञानमात्मनि सम्यग्ज्ञानं च न जानाम्यात्मानमिति श्रुते-
श्च । तत्त्वमस्यात्मानमेवावेदेत वै तमात्मानं विदित्वेति च । सर्वत्र श्रुतिष्वात्म-
विज्ञाने विज्ञानान्तरापेक्षत्वं दृश्यते तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिविरोध इति चेन्न ।
कस्मात् । अन्यो हि स आत्मा बुद्ध्यादिकार्यकरणसंघाताभिमानसंतानावि-

भा० टी० न च स्वत एवेति । स्वभावतयाऽनपेक्षमेव सिद्धत्वात्पेक्षाशब्दार्थो न घटते स्वभा-
वकत्वं चाभिद्धं स्ववृत्तिविरोधादित्यर्थः । विज्ञानं सजातीयानपेक्षप्रकाशत्वात्प्रदी-
पवदित्यनुमानमभिप्रेत्य दृष्टान्तमाह । नहीति । तमोज्ज्वल्ये ह्यालोकोपेक्षा तदभाव
आलोके स्वत एव सिद्ध इत्यर्थः । प्रदीपस्य तेजसस्य तेजसान्तरानपेक्षत्वेऽपि वि-
जातीयप्रकाशस्य ज्ञानस्यापेक्षा स्वव्यवहारेऽपि दृष्टा तथा ब्रह्मणोऽपि विजातीय-
ज्ञानापेक्षा भविष्यतीति न च वाच्यमित्याह । नचैवमात्मन इति । ब्रह्मणोऽन्य-
स्य सर्वस्याज्ञानात्मकत्वाद्धानसमावनेव नास्त्यन्यत्र ततो न विजातीयज्ञानापेक्षमपि
ब्रह्मेत्यर्थः । ज्ञानानपेक्षत्वे लौकिकानुभवविरोध शास्त्रविरोध चोद्भाव्य परिहरति ।
विरोध इति चेन्नान्यत्वादिति । सूत्रस्य पूर्वपक्षभागं विमज्जते । स्वरूपविज्ञान
इत्यादिना । विज्ञानानपेक्षत्वं ब्रह्मणोऽप्याणि । सापेक्षत्वं जीवशब्दवाच्यस्योपावि-
विशिष्टस्यानुभूयतेऽतो भिन्नविषयत्वाच्च विरोध इत्याह । न कस्मादित्यादिना ।
बुद्ध्यादी कार्यकरणमवाते य आत्माभिमानसंतानोऽनादिमत्परपरामापितवत्स्वत्या-
विच्छेदरूपमनिर्वाच्यमज्ञानलक्षणं चिह्नं यस्य चित्प्रतिबिम्बस्य स तथोक्तः । चि-
त्तस्यैतन्निर्वाच्यमज्ञानं चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्ने यथास्वरूपावभासं प्रतिबि-
द्ध्य भौत्याद्यध्यामेतुर्भवेति । तस्मादतिवैकान्त्यको जीव इत्युच्यते बुद्धे-

तद्विदितादथो अविदितादधि ।

शा०भा० छेदलक्षणोऽविवेकात्मको बुद्ध्यवभासप्रधानश्चक्षुरादिकरणो नित्यचित्स्वरूपात्मान्तःसारो यत्रानित्यं विज्ञानमवभासते । बौद्धप्रत्ययानामाविर्भावतिरोभावधर्मकत्वात्तद्धर्मतयैव विलक्षणमपि चावभासते । अन्तःकरणस्य मनसोऽपि मनोन्तर्गतत्वात्सर्वान्तरश्रुतेः । अन्तर्गतेन नित्यविज्ञानस्वरूपेणाकाशवदप्रचलितात्मनाऽन्तर्गर्भभूतेन बाह्यो बुद्ध्यात्मा तद्विलक्षण अचिर्भिरिवाम्निः प्रत्ययैराविर्भावतिरोभावधर्मकैर्विज्ञानाभासरूपैरनित्यैरनित्यविज्ञान आत्मा सुखी दुःखीत्यभ्युपगतो लौकिकैरतोऽन्यो नित्यविज्ञानस्वरूपादात्मनः । तत्र हि विज्ञानापेक्षा विपरीतज्ञानत्वं चोपपद्यते न पुनरनित्यविज्ञाने । तत्त्वमसीतिबोधोपदेशो नोपपद्यत इति चेत् । आत्मानमेवावेदित्येवमादीनि च नित्यबोधात्मकत्वात् । नह्यादित्योऽन्ये-

आ०टी० रन्तःकरणस्य यथा यथा नीलपीताद्याकारावभासा जायन्ते तथा तथा चित्प्रतिबिम्बः प्रमातृत्वादिरूपेण भावीति तत्प्रधानोऽध्यस्तस्य विशिष्टस्य तत्सत्तयैव सत्त्वाद्विशिष्टान्तर्निविष्टो य आत्मा नित्यचित्स्वरूपः स एव सारो यस्मिन्स व्योक्तः । बुद्धिपरिणामरूपाणां नीलपीतादिप्रत्ययानामुत्पन्नविनाशवत्त्वात्तदुपरक्तरूपेणानित्यं चैतन्यं यत्रावभासते सोऽन्यो जीवः । सर्वाण्येतानि जीवविशेषणान्यन्यत्वस्फुटीकरणार्थानि न केवलमनित्यत्वम् । विशिष्टोपाधिरूढतया विज्ञानस्य तद्धर्मतयैवावभासते मनुष्योऽहं जानामीति प्रतिशरीरं विलक्षणमपि चैतन्यमवभासते विशिष्टभेदादित्यर्थः । परमार्थतः कौटुशं चैतन्यं यस्य विशिष्टधर्मतावभासते तत्राह । अन्तःकरणस्येति । ननु विशेषणसंबन्धात्स्वरूपे समारोपितो विशिष्टो भाति तस्य मिथ्यात्वात्कथमात्मत्वव्यवहारास्पदत्वं तत्राह । अन्तर्गतेनेति । विशिष्टान्तर्गतेन चित्स्वरूपेण तादात्म्याद्वाह्य इत्यनात्मापि बुद्धिविशिष्ट आत्मेत्युपगतो लौकिकैरितिसंबन्धः । अत इत्युक्तधर्मवत्त्वाद्वास्तु नित्यविज्ञानाद्विलक्षणो जीवः । कथमेतावता विरोधः परिहृत इत्याकाङ्क्षायामाह । तत्र हीति । एवं लोकानुभवविरोधे परिहृतेऽपि शास्त्रविरोधो न परिहृत इत्याह । तत्त्वमसीति । विशिष्टस्य मिथ्यात्वाद्ब्रह्मास्मीत्यनुभवायोगान्मोक्षार्हत्वायोगाच्च, तत्त्वमसीत्युपदेशो न घटते चेत्तर्हि ब्रह्मण एवोपदेशोऽस्तिवत्याशङ्क्याह । आत्मानमेवावेदिति । एवमादीनि वाक्यानि ब्रह्मोपदेशपक्षे न संगच्छन्ते तज्जनितफलाभावादित्यर्थः । विशिष्टस्य निरुपाधिकस्य च ब्रह्मण उपदेशाभवेऽप्युपाधिविशिष्ट-

इति शुश्रुम पूर्वपां ये

शा०भा० न प्रकाशयतेऽतस्तदर्थबोधोपदेशोऽनर्थक इति चेन्न । लोकाध्यारो-
पापोहार्थत्वात् । सर्वात्मनि हि नित्यविज्ञाने बुद्ध्याद्यनित्यधर्मा लोकै-
रध्यारोपिता आत्माविवेकतस्तदपोहार्यो बोधोपदेशो बोधात्मनः । त-
त्र च बोधाबोधौ समञ्जसौ । अन्यनिमित्तत्वादुदक इवौष्ण्यमग्निनिमि-

त्वा०टी० चित्सवरूपजीवपदलक्ष्यस्य वैशिष्ट्यद्वारेणोपदेशो मविष्यति फलं तस्यारोपितब-
न्धनिवृत्तिरित्याह । न लोकेति । ननु लोकशब्देनात्मोच्यतेऽनात्मा वा । नाऽऽद्यः ।
आत्मनोऽधिष्ठानतयाऽध्यासकर्तृत्वासंभवाच्चैत्रो हि शुक्तिकार्यं रजतमध्यस्यति
न शुक्तिरैव । अध्यासकर्तृत्वे चात्मनः प्रागेवाध्यासात्कर्तृत्वं वाक्यम् । कर्तृत्वस्य
प्राग्भावनियमात्तदा चानिमोक्षप्रसङ्गः । कर्तृत्वस्याध्यासत्वे च न कर्तृत्वमात्मनस्त-
द्विषयकर्तृत्वान्तराभावात् । मावे चानवस्थानात् । न द्वितियः । जडत्वादनात्मनोऽ-
ध्यासकर्तृत्वानुपपत्तेः । चेतनो हि देवदत्तोऽध्यस्यतीति प्रसिद्धम् । अथ जड-
स्याध्यासकर्तृत्वं नाम भ्रान्त्याश्रयत्वं यद्यपि न संभवति तथापि भ्रान्तिनिमित्तत्वं
दृष्टं जपाकुसुमादेः । न तस्य सत्यस्योपाधित्वसंभवाद्वाप्यकारमते च जडस्य स-
र्वस्याध्यासात्मकत्वादध्यासहेतुत्वं न संभवति तस्मादसंबद्धमिदं भाष्यं लोकाध्यारो-
पापोहार्थत्वादिति । लोकशब्देनाहंकारादय उच्यन्ते । तेषां व्यावहारिकसत्यत्व-
स्यार्थक्रियासमर्थत्वेनाभ्युपगमात् । स्वधर्मारोपनिमित्तत्वेनोपाधित्वसंभवात्परमार्थसत्य-
स्यैवोपाधित्वमित्यस्मान्प्रति दृष्टान्ताभावादहंकारादयश्च चित्सन्धानाद्यनिर्वाच्यावि-
द्यामयभूतसूक्ष्माविकारा अविद्यावच्छिन्न एव चैतन्ये निपतन्ति । उपाधिविकाराणा-
मुपहिते पक्षपातिताया दर्शनात् । यथा जलचलनादीनाम् । तस्मान्नामंगतं भाष्यम् ।
ननु बोधात्मनो नाबोधः समञ्जसः प्रकाशाप्रकाशयोर्विरोधमिद्वेः । बोधोऽपि च बो-
धात्मनो न समञ्जसः निर्विकारत्वात् । कथं बोधात्मनो बोधोपदेशः सार्थकस्त्वत्राह ।
तत्र चेति । बोधादन्यस्याबोधात्मकत्वेनाबोधाश्रयत्वं न समञ्जसम् । आत्माश्रयत्वमस-
ङ्गादनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च तस्य बोधामंभवात् । तस्माद्बोधात्मन एवाबोधः समञ्जसः ।
परिशेषाद्विरोधश्चासिद्धः साक्षिवेद्यत्वात् । बोधोऽपि तत्रैव समञ्जसो घटादेर्बोद्ध-
त्वाप्रसिद्धेः । चिद्व्याप्त एव बुद्धिपरिणामे बोधशब्दव्युत्पत्तेः परिणाम्यन्तःकरणोपहि-
तस्य बोधात्मनो बोधवत्वं समञ्जसमर्थम् । सामञ्जस्ये हेत्वन्तरमाह । अन्यनिमि-
त्तत्वादिति । अन्यनाहंकारादिसंघाते वादिनां लौकिकानां च बोधाबोधौ प्रसिद्धौ
तौ चात्मबोधाबोधसंबन्धादित्यात्मनो मुख्यौ बोधाबोधौ । यत्संबन्धादन्यत्र यदुप-

नस्तद्व्याचक्षिरे ॥ ३ ॥

शा०भा०त्तम् । रान्यहनी इवादित्यनिमित्ते लोके नित्यावौष्ण्यप्रकाशावग्न्यादि-
त्ययोरन्यत्र भावाभावयोर्निमित्तत्वादित्याविवोपचर्यते । धक्षत्यग्निः प्रका-
शयिष्यति सवितेति तद्वत् । एवंच सुखदुःखबन्धमोक्षाद्यध्यारोपो लोकस्य
तदपेक्ष्य तत्त्वमस्यात्मानमेवावेदित्यात्मावबोधोपदेशेन श्रुतयः केवलमध्या-
रोपापोदार्थाः । यथा सविताऽसौ प्रकाशयत्यात्मानमिति तद्वत् । बोधाबोध-
कर्तृत्वं च नित्यबोधात्मनि । तस्मादन्यदविदितात् । अधिशब्दश्चान्यार्थे ।
यद्वा यदि यस्याधिं तत्ततोऽन्यसामर्थ्याद्यथाऽधिभृत्पादीनां राजा । अव्य-
क्तमेवाविदितं ततोऽन्यदित्यर्थः । विदितमविदितं च व्यक्ताव्यक्ते कार्यका-
रणत्वेन विकल्पिते ताभ्यामन्यद्ब्रह्म विज्ञानस्वरूपं सर्वविशेषप्रत्यस्तमितमि-
त्ययं समुदापार्यः । अत एवात्मत्वान्न हेय उपादेयो वा । अन्यद्व्यन्येन हेय-
मुपादेयं वा । न तेनैव तद्यस्य कस्य चिद्वेयमुपादेयं वा भवति । आत्मा च
ब्रह्म सर्वान्तरात्मत्वादविषयमतोऽन्यस्मापि न हेयमुपादेयं वा । अन्याभावाच्च ।
इति शुश्रुम पूर्वेषामित्यागमोपदेशः । व्याचक्षिर इत्यस्वातन्त्र्यं तर्कप्रतिषे-

आ०टी० चर्यते तत्तत्र मुख्यं यथाऽग्निर्बन्धादुदकस्यौष्ण्यमुपचारेणाग्नौ तन्मुख्यमित्यर्थः ।
आत्मनिमित्तौ चेदन्यत्र बोधाबोधौ तर्हि निमित्तत्वादात्मनो व्यापारवत्वमसङ्गत्तथा-
ह । रान्यहनी इवेति । यथादित्यसन्निध्यसन्निधिमात्रनिमित्ते लोके रान्यहनी भवतः ।
नसादित्यः कंचन स्वापयति उत्थापयति वा । अतो निमित्तत्वं न व्यापारवत्त्वाविनामुच्य-
मित्यर्थः । नन्वात्मनि बोधस्य नित्यत्वे कथं कालावच्छेदव्यवहारः प्रागज्ञासिपं शास्त्रार्थ-
मिदानीं च जानामि पुनर्ज्ञास्यामीति तत्राह दृष्टान्तम् । नित्यावौष्ण्यप्रकाशाविति ।
तद्वद्विषयस्य कालावच्छिन्नत्वेन कालावच्छेदव्यवहारः स्वरूपेण नित्येऽपि बोधे
न विरुद्धश्च इत्यर्थः । आत्मनि बोधाबोधयोः सामञ्जस्ये किं भिन्नमित्यत आह ।
एवं चेति । आगन्तुकविषयमंबन्धात्तदुपरक्तरूपेण बोधस्यागन्तुत्वेऽपीदानीं
मया स्वात्मा बुद्धश्च इति नित्यबोधात्मनि कथं बोधकर्तृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क-
कयाऽऽवरकापनयस्यागन्तुकत्वेन भविष्यतीत्याह । यथा सविताऽसाविति । य-
स्मादन्योपाधिकमात्मनि बोधकर्तृत्वम् । सतः पुनर्विज्ञानानपेक्षत्वमेव । तस्माद्विज्ञाना-
नपेक्षत्वादविदितादन्यत्वं भिन्नम् । कथमन्यत्वनिवक्षायामधिशब्दः मंगच्छते तत्राह ।
अधिशब्दश्चेति । निषादानामनेसार्पत्वाहसप्रया धेत्यर्थः । अविदितादन्यत्वस्या-
धिकमर्थमाह । अव्यक्तमेवेति । विदितं न भवत्यविदितं च न भावोर्वैकानि-

यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ४ ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् । तदेव
ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ५ ॥

शा०भा०धार्थम् । ये नस्तद्ब्रह्मोक्तवन्तस्ते नित्यमेवागमं ब्रह्मप्रतिपादकं व्या-
ख्यातवन्तो न पुनः स्वबुद्धिप्रभवेन तर्केणोक्तवन्त इत्यागमपारंपर्याविच्छेदं
दर्शयति विद्यास्तुतये । तर्कस्त्वनवस्थितो भ्रान्तोऽपि भवतीति ॥ ३ ॥
यद्वाचेतिमन्त्रानुवादो दृढप्रतीतिः । अन्यदेव तद्विदितादिति योऽयमा-
गमार्थो ब्राह्मणोक्तोऽस्यैव द्रष्टृन्ने मन्त्राः यद्वाचेत्यादयः पठ्यन्ते । यद्ब्रह्म
वाचा शब्देनानभ्युदितमनभ्युक्तमप्रकाशितमित्येतत् । येन वागभ्युद्यत इति
वाक्प्रकाशहेतुत्वोक्तिः । येन प्रकाश्यत इति वाचोऽभिधानस्याभिधेयप्रकाशक-
त्वस्य हेतुत्वमुच्यते ब्रह्मणः । उक्तं च केनेपितं वाचमिमां वदन्ति यद्वाचो ह
वाचमिति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्यविषयत्वेन ब्रह्मण आत्मन्यवस्थापनार्थं
आम्नायः । यद्वाचाऽनभ्युदितं वाक्प्रकाशनिमित्तं चेति ब्रह्मणोऽविषयत्वेन
वस्त्वन्तरजिष्टृक्षां निवर्त्य स्वात्मन्येवावस्थापयत्याम्नायस्तदेव ब्रह्म त्वं वि-
द्धीति यत्नत उपरमयति । नेदमित्युपास्यप्रतिषेधाच्च ॥ ४ ॥

यन्मनसेत्यादि समानम् । मनो मतमिति । येन ब्रह्मणा मनोऽपि विषयी-
कृतं नित्यविज्ञानस्वरूपेणेत्येतत् । सर्वकरणानामविषयं तानि च सव्यापा-

शा०भा०धेयस्य तात्पर्यमुक्त्वा समुदायार्थमाह । विदितमविदितं चेति । व्याचक्षिर
इत्यस्मात्तद्वयं तर्कप्रतिषेधार्थमित्येतत्सूत्रं विवृणोति । ये नस्तदिति ॥ ३ ॥

यद्वाचेतिमन्त्रानुवादो दृढप्रतीतिरितिसूत्रमेतद्विभजते । अन्यदेवेत्यादिना । येन
वागभ्युद्यत इत्यनेन वाक्प्रकाशो हेतुत्वोक्तिर्ब्रह्मणः क्रियत इति योजना । एत-
त्सूत्रं विवृणोति । येनेत्यादिना । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीत्याद्याम्नाय आत्मन्येव बुद्धे-
रवस्थापनार्थं उपसंहारार्थः । अविषयत्वेन ब्रह्मणोतिरिक्तस्वरूपेण वेद्यत्वामभा-

दितियोजना । एतत्सूत्रं विभजते । यद्वाचेत्यादिना ॥ ४ ॥

मन्त्रसमुदायस्यार्थमाह । सर्वकरणानामित्यादिना । यत्सर्वकरणानामविषयं येन
निर्दिशेणेन सर्वाणि करणानि भास्यन्ते तद्ब्रह्मैव त्वं ततोऽतिरिक्तज्ञानाय यत्नो न

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूः २ पि पश्यति ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥
 यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं २ श्रुतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥
 यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥
 इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दंहरमेवापि नूनम् । त्वं वेत्थ

शा०भा० राणि सविपयाणि नित्यविज्ञानस्वरूपावभासतया येनावभास्यन्त इति
 श्लोकार्थः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्न प्रकाशयतीतिस्मृते । तस्य भासेति
 चायवर्णे । येन प्राण इति । क्रियाशक्तिरप्यात्मविज्ञाननिमित्तेत्येतत् ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति शिष्यबुद्धिविचालना गृहीतस्थिरतायै । विदिताविदि-
 ताभ्या निवर्त्य बुद्धि शिष्यस्य स्वात्मन्यवस्थाप्य तदेव ब्रह्म त्वं विद्धीति
 स्वाराज्येऽभिपिच्योपास्यप्रतिषेधेनाथास्य बुद्धि विचालयति । यदि मन्यसे
 सुवेदाह ग्रहेति त्वं ततोऽल्पमेव ब्रह्मणो रूपं वेत्थ त्वमिति नूनं निश्चितं म-
 न्यत इत्याचार्यः । सा पुनर्विचालना किमर्थेत्युच्यते पूर्वगृहीते वस्तुनि बुद्धे
 स्थिरतायै । देवेष्वपि सुवेदाहमिति मन्यते यः सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं
 दहरमेव वेत्ति नूनम् । कस्मात् । अविपयत्वात्कस्यचिद्ब्रह्मणः । अथ-
 वाऽल्पमेवास्याध्यात्मिक मनुष्येषु देवेषु च । आधिदैविकमस्य ब्रह्मणो
 यद्रूपं तदिति सबन्धः । अध्वनिहोतुर्गोमासाया । यस्मादहरमेव सुवि-

आ०टी० कर्तव्य इति यत्नोपरम एव लक्ष्यते । विद्वित्यनेनाविरिक्ते मा विद्वित्यभिप्राय
 ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ इतिप्रथम खण्ड समाप्तः ॥ ३ ॥

यदि मन्यसे सुवेदेत्यनेन वाक्येन शिष्यबुद्धिविचालना क्रियते स्थूणानिखनन-
 न्यायेन गृहीतस्य दार्ढ्यार्थम् । एतत्सग्रहवाक्यं विवृणोति । विदिताविदिताभ्या-
 मित्यादिना । अल्पमेव ब्रह्मणो रूपं नूनं त्वं वेत्थेति को मन्यत इत्याकाङ्क्षाया
 माह । मन्यत इत्याचार्य इति । यदिति । यादृशमस्य ब्रह्मणो रूपं स्वममर्थम् ।
 तादृशं देवेष्वपि यो मन्यते सोऽपि दहरमेव नूनं मन्यत इवियोजना । अयं नु इति

ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य । देवेष्वथ नु
मीमा ५ स्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥ १ ॥
नाहमन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । यो

भा०भा० दितं ब्रह्मणो रूपमन्यदेव तद्विदितादित्युक्तत्वात्सुवेदेति च मन्यसेऽतोऽ-
ल्पमेव वेत्त्य त्वं ब्रह्मणो रूपं यस्मादथ नु तस्मान्मीमांस्यमेवाद्यापि ते तव
ब्रह्म विचार्यमेव यावद्विदिताविदितप्रतिषेधागमार्थानुभव इत्यर्थः । मन्ये वि-
दितमिति शिष्यस्य मीमांसान्तरोक्तिः प्रत्ययत्रयसङ्गतेः । सम्यग्वस्तुनि-
श्चयाय विचालितः शिष्य आचार्येण मीमांस्यमेव त इतिचोक्त एकान्ते स-
माहितो भूत्वा विचार्य यथोक्तं सुपरिनिश्चितः सन्नाहागमाचार्यात्मानुभवम-
त्ययत्रयस्यैकविषयत्वेन सङ्गत्यर्थम् । एवं हि सुपरिनिष्ठिता विद्या सफला
स्यान्नानिश्चितेतिन्यायः प्रदर्शितो भवति । मन्ये विदितमितिपरिनिष्ठितनि-
श्चितविज्ञानप्रतिज्ञाहेतूक्ते ॥ ९ ॥ १ ॥

परिनिष्ठितं सफलं विज्ञानं प्रतिजानीत आचार्यात्मनिश्चयपोस्तुल्यतायै ।
यस्माद्धेतुमाह नाह मन्ये सुवेदेति । अहेत्यवधारणार्थो निषातो नैव मन्य इ-
त्येतत् । यावदपरिनिष्ठितं विज्ञानं तावत्सुवेदं सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति विपरी-
तो मम निश्चय आसीत् । सोपजगाम भवद्विविचालितस्य । यथोक्तार्थमीमां-

भा०दो० हेतुमीमांसाया इतिसंग्रहवाक्यं विवृणोति । यस्मादित्यादिना । प्रतिवचनस्यार्थं
संगृहीतं विवृणोति । सम्यगित्यादिना । विचार्येति । मया विदितं ब्रह्मेति किं
प्रतिवचनं ददाम्युवाविदितमिति वा । नाऽऽद्य । आचार्यागमप्रत्ययविरोधाद्धेद-
नविषयतया च घटवदब्रह्मत्वमसङ्गाद्धेदितृत्वेन मम विकारित्वापाताच्च । न द्वितीयः ।
गोपालादिभ्योऽविशेषप्रमङ्गात्तूष्णीमवस्थाने वाऽप्रतिभासङ्गादिति विचार्यैकैकप-
क्षदोषपरिजिहीर्षया विदितमविदितं चेति समुचितं वक्ष्यि । अज्ञानसंशयाद्यभावाद्धि-
दितं वेदनविषयत्वाभावाच्चाविदितमिति सुपरिनिश्चितः सन्प्रतिवचनमाहेत्यर्थः ।
प्रत्ययत्रयस्य सगतिं सघटनमेकस्मिन्विषये किमर्थमुच्यते । सवादाधीनं प्रामाण्यमि-
तिवार्तिकस्थितेर्निश्चयार्थम् । स्वतः प्रामाण्यपक्षे त्वागमार्थे प्रत्ययान्तरमवादस्तात्पर्य-
द्योतेक । प्रतिबन्धनिरामेनोपचारेण निश्चयहेतुरिति सर्वस्य प्रतिवचनवाक्यस्य
तात्पर्यमुक्त्वा मन्ये विदितमित्यादिना मन्ये विदितमित्येकदेशस्यार्थं संगृह्णाति ॥ ९ ॥ १ ॥

१ (क. ए. घ. ङ. झ.) "१९ च दे" । * कनोपनिषत्प्रमाण्यत नाह मन्य इति पाठः । २
(ग. घ.) नाहं म । ३ (छ. झ.) "त चेदं वि" । ४ (क. झ.) "पक्षन्वापण" । ५ (ज. घ.)
"तत्र" । ६ (क. छ. घ. ङ. झ. ज.) "मित्ये" ।

नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ १० ॥ २ ॥

शा०भा० साफलभूतात्स्वात्मब्रह्मत्वनिश्चयरूपात्सम्पत्प्रत्ययात् । विरुद्धत्वादतो
नाहमन्ये सुवेदेति । यस्माच्च तत्रैव न वेदेति मन्य इत्यनुवर्तते । अविदि-
तब्रह्मप्रतिषेधात् । कथं तर्हि मन्यस इत्युक्त आह । वेद च । चशब्दाद्वेद च
न वेद चेत्प्रमायः । विदिताविदिताभ्यामन्यत्वाद्ब्रह्मणस्तस्मान्मया विदितं
ब्रह्मेति मन्य इतिवाक्यार्थः । अथवा वेद चेति नित्यविज्ञानब्रह्मस्वरूपत-
या नो न वेद वेदैव चाहं स्वरूपविक्रियाभावात् । विशेषविज्ञानं च परा-
ध्यस्तं न स्वत इति परमार्थतो न च वेदेति यो नस्तद्वेद तद्वेदेतिपक्षान्त-
रनिरासार्थमात्राय उक्तार्थानुवादात् । यो नोऽस्माकं मध्ये स एव तद्ब्रह्म
वेद नान्यः । उपास्यब्रह्मविच्चात् । अतोऽन्यस्य यथाहं वेदेति वेद चेति-
पक्षान्तरे ब्रह्मवित्त्वं निरस्यते । कुतोऽपमर्थोऽवसीयत इत्युच्यते । उक्ता-
नुवादादुक्तं ह्यनुवदति नो न वेदेति वेद चेति ॥ १० ॥ २ ॥

भा०टी० स्पृहीते स्फुटयति । परिनिष्ठितमित्यादिना । विरुद्धत्वादिति । विपरीतप्र-
त्ययस्य सम्यग्ज्ञानविरुद्धत्वात्तदुदयमात्राद्विपरीतप्रत्ययोऽपगत इत्यर्थः । न केवलं
विपरीतप्रत्ययस्य संशयस्य वाऽभावान्मम निश्चितं विज्ञानमज्ञानाभावाच्चेत्याह ।
यस्माच्चेति । अथवा वेद चेत्प्रत्यान्योऽर्थः कथ्यते । यद्यनित्यमात्मविज्ञानं स्या-
त्तर्हि तस्य प्रागभावकाले मध्वंसभावकाले वाऽज्ञानं संभ्रम्येत नतु तदस्ति ।
नित्यं हि विज्ञानं ब्रह्म मम स्वरूपं ततो नो न वेद । यदि च वेदनं मम विक्रिया
भवेत्तदा विक्रियायाः कादाचित्कत्वात्कदाचिदहं वेदेति शङ्क्येत नतु तदस्ति
स्वरूपविज्ञानस्यान्यथात्वासंभवात्सदा वेदैवाहम् । यथा स्वाभाविकाचलतया पर्वता-
स्तिष्ठन्तीतिव्यपदेशस्तद्वदित्यर्थः । स्वसत्तायां स्वयं प्रमेति स्वमकाशत्वमादाय
व्याख्यातं चशब्दार्थमाह । विशेषविज्ञानं चेति । आगमाद्विचारसहकृताज्जातं
ब्रह्मात्मकताव्यञ्जकमन्तःकरणपरिणामरूपं ब्रह्मास्मीति विशेषविज्ञानं तत्परेणान्तः-
करणेनोपाधिनाऽऽत्मन्यध्यस्तं न परमार्थतो ज्ञानवक्ष्यमात्मन इति न वेद चेति
घटत इत्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि ब्रह्मविज्ञानं संभवतीतिशङ्कानिरासार्थं वा-
क्यैकदेश इत्याह । योनस्तद्वेद तद्वेदेति । इदं सूत्रवाक्यं विवृणोति । यो नोऽ
स्माकमिति । यो नोऽस्माकं मध्ये तद्विदिताविदितान्यत्वं वेदेतिशेषः । यथाहं वे-
दातोऽन्येन प्रकारेण विदुष उपास्यब्रह्मविच्चादिवियोजना । उक्तानुवादादिति ।
अभ्यासाख्यतात्पर्यलिङ्गदर्शनाद्विषयवयैव ब्रह्मविज्ञानं विवक्षितमित्यर्थः ॥ १० ॥ २ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अ-

शा०भा० यस्यामतमिति श्रौतमाख्यायिकार्थोपसंहारार्थम् । शिष्याचार्योक्तिप्र-
त्युक्तिक्षणयाऽनुभवयुक्तिप्रधानयाऽऽख्यायिकया योऽर्थः सिद्धः स
श्रौतेन वचनेनागमप्रधानेन निगमनस्यानीयेन संक्षेपत उच्यते ।
यदुक्तं विदितादन्यद्वाङ्गादीनामगोचरत्वात् । मीमांसितं चानुभवोपपत्तिभ्यां
ब्रह्म तत्तथैव ज्ञातव्यं कस्मात् । यस्यामतं यस्य विविदिपाप्रयुक्तप्रवृत्तस्य
साधकस्यामतमविज्ञातमविदितं ब्रह्मेत्यात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानावबोधतया
विविदिपा निवृत्तैत्यभिप्रायः । तस्य मतं ज्ञातं तेन विदितं ब्रह्म येनाविष-
यत्वेनात्मत्वेन प्रतिबुद्धमित्यर्थः । स सम्यग्दर्शी यस्य विज्ञानानन्तरमेव
ब्रह्मात्मभावस्यावसितत्वात्सर्वतः कार्याभावो विपर्ययेण मिथ्याज्ञानो भवति ।
कथं मतं विदितं ज्ञातं मया ब्रह्मेति यस्य विज्ञानं स मिथ्यादर्शी विपरी-
तविज्ञानो विदितादन्यत्वाद्ब्रह्मणो न वेद स न विजानाति । ततश्च सिद्ध-
मवैदिकस्य विज्ञानस्य मिथ्यात्वम् । अब्रह्मविषयतया निन्दितत्वात्त-
था कपिलक्षणभुगादिसमयस्यापि विदितब्रह्मविषयत्वादनवस्थिततर्कजन्य-
त्वाद्विविदिपाऽनिवृत्तेश्च मिथ्यात्वमिति । स्मृतेश्च । या वेदवाङ्माः स्मृतयो या-
श्च काश्च कुहप्रयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रोक्तास्तमोनिष्ठा हि ताः स्मृता इति
विपरीतमिथ्याज्ञानयोर्नष्टत्वादिति । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतामि-
ति पूर्वहेतूक्तिरनुवादस्यानर्थक्यात् । अनुवादमात्रेऽनर्थकं वचनमिति पूर्वो-
क्तयोर्यस्यामतमित्यादिना ज्ञानाज्ञानयोर्हेत्वर्थत्वेनेदमुच्यते । अविज्ञातमवि-

भा०टी० यस्यामतमिति वाक्यार्थं संश्लेषितं व्याख्याति । शिष्याचार्येत्यादिना । श्रौत-
मिति शिष्यस्याचार्यस्य चोक्तिर्न भवतीति व्यापनार्थम् । तेन श्रौतेन वचनेन कथमु-
च्यत इत्याकाङ्क्षायामाह । यदुक्तमिति । यद्ब्रह्म विदितादन्यदुक्तमिति संबन्धः ।
गोपालादीनामिवात्मतत्त्वं न विवक्षितं किंतु ब्रह्मण आत्मत्वफलावसानो योऽवबोधो
यस्य स तथोक्तस्तस्य भावस्तथा तथा बुभुत्सा निवृत्ता । विचार्यमाणे ब्रह्मण आ-
त्मत्वेन पर्यवसानादतिरिक्तमन्तव्याभावादमतमित्यर्थः । अविज्ञातं विजानतामित्यु-
त्तरार्थस्यार्थं संश्लेषितं विवृणोति । अनुवादमात्र इत्यादिना । हेत्वर्थत्वेनेति ।
अयमर्थः । पूर्वेषां ब्रह्म विजानतामविज्ञातत्वेनैव ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादिदानीमप्यविषय-
तया ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं तथा पूर्वेषामविदुषा विज्ञातत्वेनैव ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वादिदानी-

विज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ ११ ॥ ३ ॥
प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते । आ-

शा०भा० दितमात्मत्वेनाविषयतया ब्रह्म विजानतां यस्मात्तस्मात्तदेव ज्ञानं पक्षेपां
विज्ञातं विदितं व्यक्तमेव बुद्ध्यादिविषयं ब्रह्माविजानतां विदिताविदितव्या-
वृत्तमात्मभूतं नित्यविज्ञानस्वरूपमात्मस्थमविक्रियममृतमजरमभयमनन्यत्वा-
दविषयमित्येवमविजानतां । बुद्ध्यादिविषयात्मतयैव नित्यं विज्ञातं ब्रह्म ।
तस्माद्विदिताविदितव्यक्ताव्यक्तधर्माध्यारोपेण कार्यकारणभावेन सविकल्प-
मपथार्थविषयत्वात् । शक्तिकादौ रजताद्यध्यारोपणज्ञानवन्मिथ्याज्ञानं ते-
षाम् ॥ ११ ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदितं मतमिति । वीप्साप्रत्ययानामात्मावबोधद्वारत्वाद्वोधं प्रति बोधं
प्रतीतिवीप्सा सर्वप्रत्ययव्याप्त्या । बौद्धा हि सर्वे प्रत्ययास्तत्सलोहवन्नित्यविज्ञा-
नस्वरूपमात्मव्याप्तत्वाद्विज्ञानस्वरूपावभासास्तदन्यावभासश्चाऽऽत्मा तद्विलक्ष-
णोऽग्निवदुपलभ्यत इति तेन ते द्वारीभवन्त्यात्मोपलब्धौ । तस्मात्प्रतिबोधा-
वभासप्रत्यगात्मतया यद्विदितं तद्ब्रह्म तदेव मतं ज्ञातं तदेव सम्यग्ज्ञानवत्प्र-
त्यगात्मविज्ञानं न विषयविज्ञानम् । आत्मत्वेन प्रत्यगात्मानमैक्षदिति च
काठके । अमृतत्वं हि विन्दत इति हेतुवचनं विषयपर्यये मृत्युप्राप्तेः । विषयात्म-

भा०टी० मपि विषयतया ज्ञानमसम्यग्ज्ञानमिति । बुद्ध्यादिविषयं सद्रूपतया बुद्धिरात्मा
मन आत्मेन्द्रियमात्मेति विज्ञानं वेदबाह्यानां ब्रह्म बौद्धादीनां प्रमिद्धं तत् इदानीमपि
तन्मवानुमारिणां भ्रान्तानामेव बुद्ध्यादिविषयमनात्मरूपमात्मतयाऽभिमतमित्यर्थः
॥ ११ ॥ ३ ॥

केन द्वारेण तर्ह्यविषयतयाऽऽत्मावगम्यतामित्याकाङ्क्षायामाह । प्रतिबोधेति ।
संग्रहवाक्यं विवृणोति । बोधं प्रतीत्यादिना । यथाऽस्मिञ्छरीरे बुद्धिपरिणामा
जडा अपि चिद्व्याप्ततया संवेदनवदवमामन्त इति संभाव्यते । जडानां स्वाभाविकप्र-
काशानुपपत्तेः । तथा सर्वशरीरेषु बौद्धाः प्रत्ययाः यद्व्याप्ततया संवेदनवद्भासन्ते सोऽ
स्तीति संभाव्यते । एतदुक्तं भवति । श्रोतृशरीरावच्छिन्नबौद्धप्रत्ययसाक्ष्येकस्त्वम-
र्थः । तदितरसर्वशरीरावच्छिन्नबौद्धप्रत्ययसाक्ष्येकस्त्वदर्थः । चिन्मात्रे व्यावर्तकध-
र्माऽनुपलम्भाद्विभक्तत्वे चानात्मत्वादिदोषप्रसङ्गात्मात्मभावितमेकत्वं तदेव ब्रह्म त्वमि-
ति वाक्यजबुद्धिवृत्तावविषयतया प्रकाशते ब्रह्मास्तीति यस्माच्चानन्याजडानवभासय-

त्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥१२॥ ४ ॥

श०भा० विज्ञाने हि मृत्युः प्रारभत इत्यात्मविज्ञानममृतत्वनिमित्तमिति युक्तं हेतुवचनममृतत्वं हि विन्दत इति । आत्मज्ञानेन किममृतत्वमुत्पाद्यते । न । कथं तर्हि । आत्मना विन्दते स्वेनैव नित्यात्मस्वभावेनामृतत्वं विन्दते । नालम्बनपूर्वकम् । विन्दत इत्यात्मविज्ञानापेक्षम् । यदि हि विद्योत्पाद्यममृतत्वं स्यादनित्यं भवेत्कर्मकार्यवत् । अतो न विद्योत्पाद्यम् । यदि चात्मनैवामृतत्वं विन्दते किं पुनर्विद्यया क्रियत इत्युच्यते । अनात्मविज्ञानं निवर्तयन्ती सा तन्निवृत्त्या स्वाभाविकस्यामृतत्वस्य निमित्तमितिकल्प्यते । यत आह वीर्यं विद्यया विन्दते । वीर्यं सामर्थ्य-

आ०टी० तर्हि तदन्यावभाम आत्मा सर्वज्ञादिलक्षणोऽवगन्तुं शक्यते तस्मादित्युपसंहारः । प्रतिबोधमवभासाश्चर्यमतिविम्बास्तेषां प्रत्यगात्मतयाऽन्यमि चरितस्वरूपेण विम्बस्यानीयेनैकेन रूपेण यद्ब्रह्मवेदने तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । विषयविज्ञानं सम्यग्ज्ञानं न भवतीत्यत्र हेतुमाह । आत्मत्वेनेति । ब्रह्मण आत्मत्वेन विषयत्वाम्भवादित्यर्थः । अद्वयानन्दरूपस्य सर्वज्ञत्वादिधर्मकस्य ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्तदस्थस्यापरोक्षत्वं न संभवति किंतु प्रत्यग्रूपेणैवेत्यभिप्रेत्य काठकेषु विशेषणमित्यर्थः । प्रत्यक्तयाऽपरोक्षब्रह्मज्ञानं तदेव सम्यग्ज्ञानमित्यत्र को हेतुरित्याशङ्क्यापरोक्षबन्धाध्यामस्य परोक्षज्ञानाभिप्रेत्यसंभवादपरोक्षज्ञानस्य च तन्निवर्तनेनामृतत्वसाधनत्वादित्युत्तरवाक्यार्थं संप्रदाति । अमृतत्वं हीति । सूत्रं विभजते । विषयात्मेति । विषयेषु बुद्ध्यादिष्वात्मविज्ञाने विषयतया वा व्यतिरिक्तस्योपास्यतया ज्ञाने मृत्युः प्रारभते मयमिति प्रसिद्धं बुद्ध्यादिमंघातमात्मानं मन्यमानस्योपासकस्य च कर्तृत्वभ्रमानिवृत्तेः । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षम्यलोका भवन्वीत्यादिश्रुतिभ्यश्च । वरति शोकमात्रविदित्यादिश्रुतिषु चात्मज्ञानममृतत्वनिमित्तं प्रसिद्धमित्यर्थः । नालम्बनपूर्वकमिति । किंचिदुपास्यमालम्बनीकृत्य तदुपासनसाध्यतया न विन्दत इत्यर्थः । कथं तर्हि विन्दत इति प्रयोग इत्याकाङ्क्षायामाह । आत्मविज्ञानापेक्षमिति । आत्मविज्ञानेन मर्त्यत्वभ्रमानिवृत्तिमपेक्ष्यामृतत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । मुरुयार्थे बाधमाह । यदिहीत्यादिना । अनात्मा विज्ञायते येन तदनात्मविज्ञानमनाद्यनिर्वाच्यमात्माज्ञानमित्यर्थः । पुनरज्ञानान्तरोदयेन बन्धशङ्कायां कथं सखदज्ञाननिवृत्तिमात्रेणामृतत्वनिमित्तत्वं ज्ञानस्येत्याशङ्क्याह । यत आहिति । स्वस्यान्तोऽवच्छेदो भवति येन ध्वान्तेन तत्सान्तध्वान्तमनात्माधारोपो मनुष्यत्वाद्यभिमानः पारमेश्वरी शक्तिर्माया जीवत्वनिमित्तमज्ञानं सान्तध्वान्तम् । एतैः सत्तैरभिभवनीयो न भवत्यात्मा येन विघातवेनाऽविशयेन तद्वैर्यं विद्वान्भवे । पूर्व-

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति नचेदिहावेदीन्महती
विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्या-

शा०भा०मनात्माऽध्यारोपमायास्वान्तध्वान्तानभिभाव्यलक्षणं बलं विद्यया विन्दते । तच्च किंविशिष्टम् । अमृतमविनाशि । अविद्याजं हि वीर्यं विनाशि । विद्ययाऽविद्याया बाध्यत्वान् । न तु विद्याया बाधकोऽस्तीति विद्याजममृतं धीर्यम् । अतो-विद्याऽमृतत्वे निमित्तमात्रं भवति । नायमात्मा बलहीनेन लभ्य इति चापवर्णे । लोकेऽपि विद्याजमेव बलमभिभवति न शरीरादिसामर्थ्यं यथा हस्त्यादेः । अथवा प्रतिबोधविदितं मतमिति सकृदेवाशेषविपरीतनिरस्तसंस्कारेण स्व-प्रप्रतिबोधवच्चद्विदितं तदेव मतं ज्ञातं भवतीति । अथवा गुरुरूपदेशः प्रतिबोधस्तेन वा विदितं मतमित्युभयत्र प्रतिबोधशब्दप्रयोगोऽस्ति । सुप्रप्रतिबुद्धो गुरुणा प्रतिबोधित इति । पूर्वं तु पथार्थम् ॥ १२ ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदित्यवश्यकर्तव्यतोक्तिर्विपर्यये विनाशश्रुतेः । इह मनुष्यजन्म-नि सत्यवश्यमात्मा वेदितव्य इत्येतद्विधीयते । कथमिहचेदवेदीद्विदितवान् । अथ सत्यं परमार्थतत्त्वमस्त्येषां तस्य जन्म सफलमित्यभिप्रायः । नचेदिहावेदीन्न विदितवान्कृथैव जन्म । अपि च महती विनष्टिर्महान्विनाशो जन्म

भा०टी०सिद्धस्याज्ञानादेर्नाशान्मायायाश्च स्वतो जीवबन्धकत्वाभावादभिनवस्याज्ञानस्यो-त्पत्तौ कारणाभावात् । प्रवृत्तफलकर्मातिशयस्य चाज्ञानलेशस्य द्वैतावभासस्य च विद्व-दनभिभावकत्वात् । दुर्बलत्वान्निश्चीयते सम्पन्नज्ञानस्याभूतत्वहेतुत्वमित्यर्थः । ननु विद्याजं चेत्कथमविनाशि । कृतकस्य विनाशित्वनियमादित्याशङ्क्याह । ननु वि-द्याया इति । यावदेहपातं जायमानो द्वैतावभासः विद्यया बाध्यत एव न माम-भिर्भविषुं शक्नोतीत्यवष्टम्भो वीर्यं तस्याविनाशोऽमृतत्वं तत्कारणविद्याया अबाध्य-त्वाभिप्रायेणोच्यते न स्वरूपनाशाभावाभिप्रायेणेत्यर्थः । प्रतिबोधपदस्य यौगिकमर्थं व्याख्याय रूढ्यभिप्रायेण व्याचष्टे । अथवेति । अशेषतया विपरीतो निरस्तः सं-स्कारो येन बोधेन स प्रतिबोधो युगपत्कृत्स्नाऽविद्यातत्कार्यनिवर्तकः सद्यो मुक्तिहे-तुरित्यर्थः । प्रतिबोधशब्दस्त्रेधा व्याख्यातस्तत्राद्यं व्याख्यानं युक्तमित्याह । पूर्वं त्विति । गुरुरूपदेशे सत्यपि प्रतिबोधव्यापकात्मानुसंधानं विनाऽपरोक्षवगमार्थं भ-वात्सद्योमुक्तेश्चाशास्त्रीयत्वादित्यर्थः ॥ १२ ॥ ४ ॥

इह चेदवेदीदित्यादिवाक्यार्थं संगृहीतं विवृणोति । इह मनुष्यजन्मनीत्यादिना ।

स्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति
द्वितीयः खण्डः समाप्तः ॥२॥ ब्रह्म ह देवेभ्यो

शा०भा०मरणप्रबन्धाविच्छेदप्राप्तिलक्षण स्याद्यतस्तस्मादवश्य तद्विच्छेदाय ज्ञेय
आत्मा । ज्ञानेन तु किं स्यादित्युच्यते । भूतेषु भूतेषु । चराचरेषु सर्वेष्वित्य-
र्थः । विचित्य । पृथग्निष्कण्ठ्यैकमात्मतत्त्व ससारधर्मेरस्पृष्टमात्मभावेनोपल-
भ्येत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्वातूनाम् । न पुनश्चित्त्वेति सभवति विरोधात् ।
धीरा । धीमन्तो विवेकिनो विनिवृत्तबाह्यविषयाभिलाषाः प्रेत्य । मृत्वाऽ-
स्माल्लोकाच्छरीराद्यनात्मलक्षणाद्यावृत्तममत्वाहकाराः सन्त इत्यर्थः ।
अमृता अमरणधर्माणो नित्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा एव भवन्ति ॥ १३ ॥
॥ ५ ॥ इतिद्वितीय खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्म ह देवेभ्य इति ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोक्तिर्यत्नाधिक्यार्थी । समाप्ता ब्रह्म-
विद्या यदधीनं पुरुषार्थः । अत ऊर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोच्यते ।
तद्विज्ञाने कथं नु नाम यत्नमधिकं कुर्यादिति । शमाद्यर्थो वाप्तापोऽभिमान-
शातनात् । शमादि वा ब्रह्मविद्यासाधन विधिस्तित तदर्थोऽयमर्थवादाम्नाय ।
न हि शमादिसाधनरहितस्याभिमानरागद्वेषादियुक्तस्य ब्रह्मविज्ञाने सामर्थ्य-
मस्ति । व्यावृत्तबाह्यमिध्याप्रत्ययग्राह्यत्वाद्ब्रह्मणः । यस्माच्चाग्न्यादीनां
जपाभिमान शातयति । ततश्च ब्रह्मविज्ञानं दर्शयत्यभिमानोपशमे । त-
स्माच्छमादिसाधनविधानार्थोऽयमर्थवाद इत्यवसीयते । सगुणोपासनार्थो
वाऽपोदितत्वात् । नेदं यदिदमुपासत इत्युपास्यत्व ब्रह्मणोऽपोदितमपोदि-
तत्वादनुपास्यत्वे प्राप्ते तस्यैव ब्रह्मणः सगुणत्वेनाधिदैवमध्यात्म चोपासन
विधातव्यमित्येवमर्थो वेत्यधिदैवत तद्वनमित्युपासितव्यमिति हि वक्ष्यति ।

भा०टी० विरोधादिति । एकस्मिन्निरक्षे चिन्मात्रे चयनस्योर्ध्वोद्देशनिवेशनस्येष्टकानां
मिवासभनादित्यर्थः ॥ १३ ॥ ५ ॥ इति द्वितीय खण्डः ॥ २ ॥

य सृष्टाणां जये हेतुरसृष्टाणां पराजये । सत्त्वप्रधानया शक्त्या सपन्न सोऽहमी-
श्वर इति ब्रह्म हेत्याचार्यायिकायास्वात्मार्थं सृष्टीति विवृणोति । समाप्तेत्यादिना ।
तात्पर्यात्तरमाह । शमाद्यर्थो वेति । मग्नहवाक्यं विवृणोति । शमोदिवेति ।
अभिप्रायात्तरमाचार्यायिकायां सृष्ट्याति । सगुणेति । सृष्टीति विवृणोति । नेद-
मित्यादिना । कृत्स्नाचार्यायिकायास्वात्मार्थमुक्त्वा ब्रह्मशब्दार्थमाह । ब्रह्मेति परो-

विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये

शा०भा०ब्रह्मेति परो लिङ्गात् । नह्यन्यत्र परादीश्वराभित्यसर्वज्ञात्परिभूयाग्न्यादौ-
स्तृणं वज्रीकर्तुं सामर्थ्यमस्ति तत्र शशाक दग्धुमित्यादिलिङ्गाद्ब्रह्मशब्दवा-
च्य ईश्वर इत्यवसीयते । नह्यन्यथाग्रिस्तृणं दग्धुं नोत्सहते वायुर्वाऽऽदातुम् ।
ईश्वरेच्छया नृणमपि वज्रीभवतीत्युपपद्यते । तत्सिद्धिर्जगतो नियतप्रवृत्तेः ।
श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिर्नित्यसर्वविज्ञान ईश्वरे सर्वात्मनि सर्वशक्तौ सिद्धेऽपि
शास्त्रार्थनिश्चयार्थमुच्यते । तस्येश्वरस्य सद्भावसिद्धिः कुतो भवतीत्युच्यते ।
यदिदं जगद्देवगन्धर्वपक्षरक्ष पितृपिशाचादिलक्षणं द्युविषत्पृथिव्यादित्यच-
न्द्रग्रहनक्षत्रविचित्रं विविधप्राणपुष्पभोगयोग्यस्थानसाधनसंवन्धि तदत्यन्तकु-
शलशिल्पिभिरपि दुर्निर्माण देशकालनिमित्तानुरूपनिपतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रम-
मेतद्गोस्तृकर्मविभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं भवितुमर्हति । कार्यत्वे सति यथोक्तलक्ष-

भा०टी०लिङ्गादिति । एतव्याख्याति । नह्यन्यत्रेत्यादिना । कथं तर्हीश्वरसिद्धिरित्याका-
ङ्क्षायामाह । तत्सिद्धिरिति । ननु श्रुत्यादिभिरेवेश्वरे सिद्धे किमिति जगतो नि-
यतप्रवृत्तिलिङ्गकानुमान सूत्रित तत्राह । श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिभिरिति । यावत्तर्क-
ण समवो नानुगृह्यते तावच्छास्त्रप्रतिपन्नोऽपीश्वरो न निश्चियते । अर्थवादत्वशङ्-
काप्रतिबन्धादतः शास्त्रार्थस्येश्वरस्य निश्चयाय नियमाय सामान्यतो दृष्टमनुमान
शास्त्रानुग्राहकरूपं सूत्रेणोच्यते । एतव्याख्याति । तस्येश्वरस्येत्यादिना । अना-
दिप्रसिद्धकर्तृव्यतिरिक्त जगद्वर्मीकृत्य यद्यपीश्वर सिपाधायिषित' तथापि जगतो
बहूनि विशेषणानि ससारिविलक्षणकर्तृसमावनाय नैयायिकास्तु व्याप्यस्य पक्षध-
र्मैवावलाव्यापकविशेष पक्षधर्म सिध्यति ततः स्वतन्त्रमनुमानमीश्वरनिश्चयकमाहुः ।
तद्वृण प्रकटार्थं द्रष्टव्यम् । सामान्यतो दृष्टं रचयति । एतज्जगद्गोक्तृणा कर्मणा च
विभाग यो जानाति तत्पूर्वकं भवितुमर्हतीति प्रतिज्ञा । अत्र जगन्निमित्तादृष्टनिष्पत्त्य
र्थो यो जीवानां प्रयत्नस्वतत्पूर्वकत्वे जगत् सिद्धमिति सिद्धसाधनत्व वदता निरी-
श्वरवादिना निरासाय विशेषण भोक्तृकर्मविभागज्ञेति । न हि जीवानामेते भोक्तारोऽ-
स्मिन्देशे काले वाऽस्य कर्मफलस्येति विभागज्ञान संभवति । विशेषणभित्तत्वा
दित्यर्थः । यथोक्तलक्षणत्वादिति । विचित्रत्वादित्युक्ते व्यभिचार स्यात् । आ-
त्मादिसमावर्तचिन्त्यस्य प्रयत्नपूर्वकत्वामावात्तदर्थं कार्यत्वे सतीतिविशेषणम् । कार्य-

देवा जमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं

शा०भा० णत्वात् । ग्रहमासादरथशयनासनादिवद्विपक्ष आत्मादिवत् । कर्मण एवेतिचेत् । न परतन्त्रस्य निमित्तमात्रत्वात् । यदिदमुपभोगवैचित्र्य प्राणिनां तत्साधनवैचित्र्य च देशकालनिमित्तानुरूपनियतप्रवृत्तिनिवृत्तिक्रमं च तन्न नित्यसर्वज्ञकर्तृकम् । किं तर्हि कर्मण एव तस्याचिन्त्यप्रभावत्वात्सर्वैश्च फलहेतुत्वाभ्युपगमात् । सति कर्मणः फलहेतुत्वे किमीश्वराधिककल्पनयेति न नित्यस्येश्वरस्य नित्यसर्वज्ञशक्तेः फलहेतुत्वं चेतिचेत् । न कर्मण एवोपभोगवैचित्र्याशुपपद्यते । कस्मात् । कर्तृतन्त्रत्वात्कर्मणः । चित्तिमत्प्रयत्ननिवृत्तं हि कर्म तत्प्रयत्नोपरमादुपरतं सदेशान्तरे कालान्तरे वा निपतनिमित्तविशेषापेक्ष कर्तुः फल जनयिष्यतीति न युक्तमनपेक्ष्यान्यदात्मनः प्रयोक्तु कर्तव्यं फलकाले प्रयोक्तेति चेन्मया निर्वर्तितोऽसि

भा०टी०त्वादित्युक्तेऽबुद्धिपूर्वकारिकार्ये विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकत्व नास्वीत्यनैकान्तिकत्व स्यात्तदर्थं यथोक्तलक्षणत्वादिति । यद्विचित्रं तद्विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं यथा ग्रहादि । जानात्येव हि तक्षादिरयं ग्रहादिरस्य त्वामिनो द्रव्यदानादिपूर्वकं वाऽस्य निर्माणमित्य चेति ततो न साध्यवैकल्यं यथाशब्दं हि साधनदूषणे । नाभिप्रायवशात् । विपक्षे । व्यतिरेक आत्मादिवदित्युदाहरणम् । यद्विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकं न भवति तद्विशिष्टकार्यमपि न भवति । यथात्माकाशादीत्यवयव्यतिरेकप्रयोग इत्यर्थः । विचित्रकार्यत्वमस्तु विभागज्ञप्रयत्नपूर्वकत्वं न भविष्यति किं बाधकं जगद्वैचित्र्यस्य कर्मवैचित्र्यादेव सम्भाव्यत पक्ष एव साध्याभावशङ्कया शङ्कितविपक्षे वर्तमानो हेतुः शङ्कितव्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह । कर्मण एवेतिचेदिति । परिहरति । न परेति । कर्तृपरतन्त्रस्य कर्मणो निमित्तमात्रत्वात्स्वातन्त्र्येण निमित्तत्वामभवात्कार्यवैचित्र्यस्य भङ्गप्रसङ्गो बाधकः कर्तारमन्तरेण । अतः पक्षे साध्याभावशङ्कानुपपत्तेः न शङ्कितव्यभिचारित्वमितिभावः सम्प्रहृवाक्यस्य पूर्वपक्षभागं विवृणोति । यदिदमित्यादिना । यदिदमीश्वरवादिभिरपि वैषम्यनैर्धृष्यदोषपरिहाराय कर्मणो जगद्वैचित्र्यहेतुत्वमिष्टं तत्समवतिपन्नं त्रिहायापूर्वं ईश्वरं कल्प्यते धर्मी तस्य फलहेतुत्वं च धर्मं कल्पनीयं इति गौरवस्यादित्याह । न नित्यस्येश्वरस्येति । सति लाघवे गौरवं दूषणं स्यात्तत्रेह तदस्तीत्यभिप्रेत्य सिद्धान्तं विवृणोति । न कर्मण एवेत्यादिना । आत्मनोऽन्यत्मवर्तकमनपेक्ष्य कर्म चेन्न फलं जनयति तर्हि कर्वा जीव एव प्रयोजकोऽस्त्विति शङ्कित्वा परिहरति । कर्तव्येत्यादिना । अनिष्टफलमोगसिद्धच्यन्यथाऽनुपपत्त्या

विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति ॥ १४ ॥ १ ॥

शा०भा० त्वां प्रयोक्ष्ये फलाय यदात्मानुरूपं फलमिति न देशकालनिमित्तविशेषानभिज्ञत्वात् । यदि हि कर्ता देशविशेषाभिज्ञः सन्स्वातन्त्र्येण कर्म निपुञ्जपात्ततोऽनिष्टफलस्याप्रयोक्ता स्यात् । न च निर्निमित्तं तदनिच्छयाऽस्मसमवेतं तच्चर्मवद्विकरोति कर्म । न चात्मकृतमकर्तृसमवेतमपस्कान्तमणिवदाक्रष्टृ भवति प्रधानकर्तृसमवेतत्वात्कर्मणः । भूताश्रयमितिचेन्न साधनत्वात् । कर्तृक्रियायाः साधनभूतानि भूतानि क्रियाकालेऽनुभूतव्यापाराणि समाप्तौ च हलादिवत्कर्त्रा परित्यक्तानि न फलं कालान्तरे कर्तुमुत्सहन्ते न हि हलं क्षेत्राद्विहीन्यहं प्रवेशयामि भूतकर्मणोश्चाचेतनत्वात्स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । वायुवदितिचेन्नासिद्धत्वात् । न हि वायोरचितिमतः स्वतः प्रवृत्तिः सिद्धा रथादिष्वदर्शनात् । शास्त्रात्कर्मण एवेतिचेच्छायां हि क्रियातः फलसिद्धिमाह नैश्वरादेः स्वर्गकामो यजेतेत्यादि । न च प्रमाणाधिगतत्वादानर्थक्यं युक्तम् ।

आ०टी०कर्तुः कर्मनियोक्तृत्वं न संभवति चेत्तर्हि निर्निमित्तमेव कर्म फलाकारेण परिणमत इति जरत्कर्ममिमासकाना मतमाशङ्क्याह । न च निर्निमित्तमिति । कर्तुरनिच्छया कर्म विकरोतीत्यन दृष्टान्ताभावाच्चर्मणोऽपि विकारस्य सनिमित्तत्वादित्यर्थः । यच्च सौगतेनोच्यते फलकालपर्यन्तं कर्तुरवस्थानामावान् कर्तृसमवेतं कर्म किंतु क्षणिकविज्ञानेनात्मना कृतं कदाचित्फलस्याक्रष्टृ भवति । यथाऽयस्कान्तो मणिः कदाचिच्चेतनेन प्रयुक्तोऽन्यदापि लोहस्य प्रेरको भवति तद्वदिति तत्राह । नचात्मकृतमिति । करणादीनि क्लारकाणि य प्रेरयन्करोति स प्रधानकर्ता । तत्समवेतं कर्म प्रसिद्धं तस्य च फलकालपर्यन्तं स्थायित्वमेष्टव्यम् । अन्यथाऽकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात्प्रत्यभिज्ञापामाण्याच्चेत्यर्थः । लोकानतिक्रामिमायमुद्राव्य दूषयति । भूताश्रयमित्यादिना । आधुनिककर्ममिमासकाना मतमुद्रावयति । शास्त्रादिस्पादिना । यजेतेत्याख्यातपदसामान्येन समीहितसाधनं याग, प्रदीपदे । कस्य समीहितस्य साधनमितिविशेषाकाङ्क्षाया स्वर्गकामपदसनिधानात्काम्यमानस्वर्गसाधनत्वं यद्यप्यवगम्यते तथापि क्षणिकस्य यागस्य कालान्तरीयस्वर्गसाधनत्वमभयान्निष्फलत्वशङ्केत्याशङ्क्याह । न चेति । औपधपानादेः कर्मणः स्थायिस्कारद्वारेण कालान्तरीयारोग्यादिफलहेतुत्वप्रसिद्धेर्यागस्य श्रुतसाधनत्वनिर्वाहाय स्थाय्यवान्तरापूर्वं परिकल्प्यते तेन नत्वानर्थक्यं निर्दोषवाक्याधिगतत्वादित्यर्थः ।

शा०भा०न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यो जरां मृत्युमत्येति विजरो विमृत्युः । सत्य-
कामः सत्यसंकल्प एष सर्वेश्वरः पुण्यं कर्म कारयति । अनश्रन्नन्यो अभि-
चाकशीति । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासन इत्याद्या असंसारिण एकस्या-
त्मनो नित्यमुक्तस्य सिद्धौ श्रुतयः । स्मृतयश्च सहस्रशो विद्यन्ते । न चार्थ-
वादाः शक्यन्ते कल्पयितुम् । अनन्ययोगित्वे सति विज्ञानोत्पादकत्वात् ।
न चोपन्नं विज्ञानं बाध्यते । अप्रतिषेधाच्च । न चेश्वरो नास्ताति निषेधोऽस्ति ।
प्राप्त्यभावादिति चेन्नोक्तत्वात् । न हिंस्यादितिवत्प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो नार-
भ्यत इति चेन्न । ईश्वरसद्भावे न्यायस्योक्तत्वात् । अथवाऽप्रतिषेधादिति क-
र्मणः फलदान ईश्वरकालादीनां न प्रतिषेधोऽस्ति । न च निमित्तान्तरनिरपेक्षं

आ०टी० ल्युक्तं वाः श्रुर्वारुदाहरति । न लिप्यत इत्यादिना । स्मृतयश्च । यथा
सर्वगतं सौम्यादाकाशं नोपलिप्यते । समं सर्वेषु भूतेषु । ईश्वरः सर्वभूता-
नामित्याद्याः यदुक्तमर्थवादत्वादप्रामाण्यं तथाह । नचेति । ईश्वरविषयाणि वा-
क्यानि न कर्मविधिसंनिधिसमाग्रावानि । अतोऽनन्यशेषत्वे सति यौवकत्वा-
त्स्वार्थे प्रमाणानि कर्मविधिवाक्यवदित्यर्थः । किंचार्थवादत्वेऽपि नाप्रामाण्यं पदसम-
न्वयबलेन जायमानस्य ज्ञानस्य बाधादर्शनात्स्वतः प्रामाण्यादस्य बाधयित्वा नोप-
पद्यत इत्याह । नचोत्पन्नमिति । इतश्च नाप्रामाण्यमित्याह । अप्रतिषेधाच्चेति ।
यथा द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते चेति प्रस्तुत्य नेति नेत्वाति परस्वात्मवि-
षेधाति । नैवमीश्वरं प्रस्तुत्य प्रतिषेध उपलभ्यत इत्यर्थः । प्रतिषेधाभावः सत्त्वान्न
भवति कित्वप्राप्तत्वात् । यथा रागवः प्राप्ता भूतहिमा निषिध्यते नैवमीश्वरस्य
प्राप्तिरस्तीत्यन्यथासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति । प्राप्तीत्यादिना । अप्रतिषेधादि-
विमंग्रहवाक्यं प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । अथवेति । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशाम्भं
यागस्य फलदायिनीं शक्तिं चोत्तरयति न सहकार्यन्तरं निषेधयति । वाक्यभेदप्र-
सङ्गादित्यर्थः । इतश्च शास्त्रमयोगव्यवच्छेदकं वाच्यं । नान्ययोगव्यवच्छेदकम् ।
सकचन्दनवनिवादिनिमित्तनिरपेक्षस्य कर्मणः फलहेतुत्वानुपलम्पान् । अतो यथा
मानान्तरमिदं सकचन्दनवनिवादेनिमित्तत्वमिदं तथेश्वरस्याप्येष्टव्यमित्याह ।
नचनिमित्तान्तरनिरपेक्षमिति । इतश्चेश्वरः फलदावा वक्तव्यः प्रध्वस्तस्य या-
गस्य कारणत्वमभवान् । नियतपूर्वक्षणमध्वं हि कारणत्वम् । न चापूर्वद्वारेणोप-
पद्यते । अमति द्वारवाति द्वारत्वानुपपत्तेः । न चोपपत्तानादिदृष्टान्तः । औपधाप-
वयवानां संस्तुवानां फलकालपर्यन्तमनुवर्तमानानामेव कालान्तरस्य फलहेतुत्वादित्य-

श०भा० केवलेन कर्त्रैव प्रयुक्तं फलदं दृष्टम् । नच विनष्टोऽपि यागः कालान्तरे फलदो भवति । सेव्यबुद्धिबत्सेवकेन सर्वज्ञेश्वरबुद्धौ तु संस्कृतायां यागादिकर्मणा विनष्टेऽपि कर्मणि सेव्यादिवेश्वरात्फलं कर्तुर्भवतीति युक्तम् । न ॥ पुनः पदार्थाः वाक्यशतेनापि देशान्तरे कालान्तरे वा स्वं स्वं स्वभावं जहति नहि देशकालान्तरेषु चाग्निरनुष्णो भवति । एवं कर्मणोऽपि कालान्तरे फलं द्विप्रकारमेवोपलभ्यते । धीजक्षेत्रसंस्कारपरिरक्षाविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलं कृप्यादि विज्ञानवत्सेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलं च सेवादि । यागादेः कर्मणस्तथाऽविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलत्वानुपपत्तौ कालान्तरफलत्वात्कर्मदेशकालनिमित्तविपाकविभागज्ञबुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं भवितुमर्हति । सेवादिकर्मानुरूपफलज्ञसेव्यबुद्धिसंस्कारापेक्षफलस्येव । तस्मात्सिद्धः सर्वज्ञ ईश्वरः सर्वजन्तुबुद्धिकर्मफलविभागसाक्षी सर्वभूतान्तरात्मा । यत्साक्षादपरोक्षाद्य आत्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः । स एव चात्राऽऽत्मा जन्तूनां नान्योऽतोऽस्ति ।

भा०टी० भिमेत्याह । नच विनष्ट इति । कथं तर्हीश्वरो वापि नष्टस्य फलदातोपपद्यते । तत्राह । सेव्यबुद्धिवदिति । एतत्कर्मानेनानुष्ठितमिव कर्मणेश्वरस्य बुद्धावारोह एव कर्मणां संस्कारस्तद्वशाद्विनष्टेऽपि कर्मणेश्वरात्फलं युक्तम् । यथाऽनेनाहं सेवित इति सेव्यबुद्धौ संस्कृतायां कालान्तरे विनष्टायामपि सेवायां सेव्याद्राजादेः फलं भवति तद्वदित्यर्थः । यद्यपि लौकिकानां कर्मणा फलसाधनत्वं चेतनाधीनं दृष्टम् । तथापि वैदिकस्य यागादेः फलं दातारं विनापि वाक्यमामाण्याद्वाविच्यतीति नाशङ्कनीयमित्याह । ननु पुनरिति । अन्वययोग्यानां पदार्थानां संसर्गबोधकमेव वाक्यं ननु तद्वल्लाघटः पदार्थस्वभावस्त्यक्तु शक्यत इत्यर्थः । धीजक्षेत्रयोः संस्कारस्तत्परिरक्षा च तद्विज्ञानवान्यः कर्ता तदपेक्षफलं कृप्यादि दृष्टम् । सेवादिकं च विज्ञानवान्यः सेव्यस्तद्बुद्धिसंस्कारापेक्षं फलं दृष्टम् । यथा यागादेः कर्मणः कालान्तरफलत्वादविज्ञानवत्कर्त्रपेक्षफलत्वानुपपत्तौ कर्मादिविभागज्ञकर्त्रपेक्षफलत्वं भवितुमर्हतीत्यर्थः । लौकिककर्मस्वनेकविधेष्वपि मध्ये सेवायागादेरनुरूपो दृष्टान्त इत्यभिप्रेत्य पुनराह । सेवादीति । सेवादिकर्मानुरूपं फलं जानाति यः सेव्यस्तद्बुद्धौ यः संस्कारस्तदपेक्षफलस्य सेवादेर्यथा न स्वावश्यं तद्वदित्यर्थः । एवं वावन्निरीश्वरवादिनं प्रतीश्वरं प्रमाध्य सेश्वरवादिनामभिमतवास्तवभेदनिरामाय प्रक्रमते । स एवेति । जीव ईश्वराद्विभक्तत्वाद्विद्वधर्माक्रान्तत्वात् । यो यद्विरुद्धधर्माक्रान्तः स ततो भिन्नः । यथाऽश्वाभ्मद्विष इत्यनुमानमुद्भाव्य तस्य भेदनिन्दानुपपत्त्यनुपेक्षाभावेदश्रुतिविरो-

शा०भा०द्वष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता नान्यदतोऽस्ति विज्ञानित्याद्यात्मान्तरप्रतिपे-
 धश्रुतेस्तत्त्वमसीतिचात्मत्वोपदेशात् । न हि मृत्पिण्डः काश्चनात्मत्वेनोप-
 दिश्यते । ज्ञानशक्तिकर्मोपास्योपासकश्रुद्धाश्रुद्धमुक्तामुक्तभेदादात्मभेद एवेति-
 चेन्न । भेददृष्ट्यपवादात् । यदुक्तं संसारिण ईश्वरादनन्या इति । तन्न किं
 तर्हि भेद एव संसार्पात्मनाम् । कस्माल्लक्षणभेदादश्वमहिषवत् । कथं लक्षण-
 भेद इत्पुच्यते । ईश्वरस्य तावन्नित्यं सर्वविषयं ज्ञानं सवितृप्रकाशवत् । त-
 द्विपरीतं संसारिणां स्वद्योतस्वेव । तथैव शक्तिभेदोऽपि । नित्या सर्वविषया
 चेश्वरशक्तिर्विपरीतेतरस्य । कर्म च चित्स्वरूपात्मसत्तामात्रनिमित्तमीश्वरस्य ।
 औष्ण्यस्वरूपद्रव्यसत्तामात्रनिमित्तदहनकर्मवत् । राजाऽयस्कान्तप्रकाशकर्म-
 वच्च स्वात्माविक्रियारूपम् । विपरीतमितरस्य । उपासीतेतिवचनादुपास्य ई-
 श्वरो गुरुराजवत् । उपासकश्चेतरः शिष्यभृत्यवत् । अपहतपाप्मादिश्रवणा-
 न्नित्यशुद्ध ईश्वरः । पुण्यो वै पुण्येनेतिवचनाद्विपरीत इतरः । अतएव नित्यमुक्त
 एवेश्वरो नित्याश्रुद्धियोगात्संसारितरः अपिच यत्र ज्ञानादिलक्षणभेदोऽस्ति तत्र
 भेदो दृष्टः । यथाऽश्वमहिषयोः तथा ज्ञानादिलक्षणभेदादीश्वरादात्मनां भेदोऽ-
 स्तीतिचेन्न । कस्मात् । अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद ते क्षय्यलोका
 भवन्ति । मृत्योः स मृत्युमाप्नोतीतिभेददृष्टिर्होह्यते । एकत्वमतिपादिन्यश्च शु-
 तयःसहस्रशो विद्यन्ते । यदुक्तं ज्ञानादिलक्षणभेदादित्यत्रोच्यते । नानभ्यु-
 पगमात् । बुद्ध्यादिभ्यो व्यतिरिक्ता विलक्षणाश्चेश्वराद्विन्नलक्षणा आत्मानो
 न सन्ति । एकएवेश्वरश्चात्मा सर्वभूतानां नित्यमुक्तोऽभ्युपगम्यते । बाह्यश्च-
 क्षुब्धुद्ध्यादिसमाहारसंतानाहंकारममत्वादिविपरीतप्रत्ययप्रबन्धाविच्छेदलक्ष-
 णो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तविज्ञानात्मेश्वरगर्भो नित्यविज्ञानावभासश्चित्तचैत्यबीज-
 बीजिस्वभावः कल्पितोऽनित्यविज्ञान ईश्वरलक्षणविपरीतोऽभ्युपगम्यते ।

भा०टी०धात्कालात्मयापदिष्टत्वमाह । ज्ञानशक्तीत्यादिना । संग्रहवाक्यं विवृणोति । य-
 दुक्तमित्यादिना । स्वात्मनोऽविक्रियारूपं जगदुपादानादिलक्षणं कर्मेश्वरस्येत्यर्थः ।
 दूषणान्तराभिहितमयाऽनुवदति । यदुक्तमिति । जीवाः किं बुद्ध्यादिविशिष्टा-
 श्रित्प्रतिभिन्वा धर्मित्वेन गृह्यन्ते किंवा देवमनुष्यादिशब्दवाच्याः सचित्तिका देहाः
 किंवा तृर्वायो विलक्षणनिरुपाधिकभेदभिन्नश्चेतनः आधे सिद्धसाधनत्वमाह । ना-
 नभ्युपगमादित्यादिना । चित्तं ज्ञान चेत्याः सुखादयो बीजमविद्यादे बीजि श-
 रीरं वत्स्वभावविशिष्टस्य विशेषणत्वादात्म्यादित्यर्थः । यस्य विशिष्टरूपस्याविच्छेदे

शा०भा० यस्याविच्छेदे संसारव्यवहारः । विच्छेदे च मोक्षव्यवहारः । अन्यश्च मृत्यु-
लेपवत्प्रत्यक्षप्रध्वंसो देवपितृमनुष्यादिलक्षणो भूतविशेषसमाहारो न पुनश्चतु-
र्थोऽन्यो भिन्नलक्षण ईश्वरादभ्युपगम्यते । बुद्ध्यादिकल्पितात्मव्यतिरेकाभि-
प्रायेण तु लक्षणभेदादित्याश्रयासिद्धो हेतुः । ईश्वरादन्यस्यात्मनोऽसत्त्वात् ।
ईश्वरस्यैव विरुद्धलक्षणत्वमयुक्तमिति चेत्सुखदुःखादियोगश्च । न । निमित्तत्वे
सति लोकविपर्ययाधारोपणात्सवितृवत् । यथाहि सविता नित्यप्रकाशरूपत्वा-
ल्लोकाभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिनिमित्तत्वे सति लोकदृष्टिविपर्ययेणोदयास्तमया-
होरात्रादिकर्तृत्वाधारोपभाग्भवति एवमीश्वरे नित्यविज्ञानशक्तिरूपे लोकज्ञा-
नापोहसुखदुःखस्मृत्यादिनिमित्तत्वे सति लोकविपरीतबुद्ध्याधारोपितं विप-
रीतलक्षणत्वं सुखदुःखादयश्च न स्वतः । आत्मदृष्ट्यनुरूपाधारोपाच्च । यथा
घनादिविप्रकीर्णोऽम्बरे येनैव सवितृप्रकाशो न दृश्यते स आत्मदृष्ट्यनुरूपमे-

आ०टी० तत्प्रविष्टचित्स्वरूपस्य संसारव्यवहारो यस्य च विच्छेदे प्रतिबिम्बरूपस्य बिम्ब-
संपत्त्या मोक्षव्यवहारो भवति स कल्पितरूपः पृथग्भ्युपगम्यतेऽतः सिद्धसाधनमित्यर्थः ।
द्वितीयविकल्पेऽपि सिद्धसाधनत्वमाह । अन्यश्चेति । तृतीयविकल्पे बुद्ध्यादिकल्पि-
तेभ्यो विशिष्टात्मभ्यो व्यतिरेकेण निरुपाधिकस्वरूपाभिप्रायेण पक्षीकरणे हेतुराश्र-
यासिद्धत्वाद्दृष्ट्याश्रयस्य मानैविकलत्वादित्यर्थः । ईश्वरादन्य आत्मा नास्तीति वद-
ता सर्वोपाधिस्थ ईश्वर एवात्मैत्युक्तं भवति । तदा च बद्धत्वमुक्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वं
सुखदुःखादियोगश्चासङ्गस्य विरुद्धः प्रसज्येत्येतयो वास्तवमसंसारित्वं क-
ल्पितेन संसारित्वेन न विरुद्धचत इति दर्शयितुं यस्य यस्यान्तःकरणादिविकार-
स्योदयादेः सान्निधिमात्रेणाऽऽत्मा निमित्तं तस्य तस्य लोकेरहंकारादिभिर्विपरीत-
रूपस्याधारोपणादात्मनः संसारित्वमित्याह । न निमित्तत्वे सतीत्यादिना ।
ईश्वरे सुखाद्यारोप इत्युक्ते मायोपाधिके ब्रह्मणीश्वरज्ञातृवाच्ये सुखाद्यध्यासशङ्का
स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमाह । नित्यविज्ञानशक्तिरूप इति । यथाऽऽग्न्यादिशक्तिः शक्त्य-
न्तरमन्तरेण स्वस्वभावदेव कार्योंत्पादनानुकूला तथा नित्यविज्ञानं स्वभावसंज्ञिधि-
मात्रेणान्तःकरणादिप्रवृत्तिनिमित्तमिति शक्तिर्मयमुच्यते । तस्मिन्स्वातन्त्र्यादौश्वर-
पदलक्ष्ये विरुद्धानेकधर्माध्यासो न विरुद्धचत इत्यर्थः । लोकस्य ज्ञानापोहो वि-
स्मरणं । नस्त्वत इति । न परमार्थतो विरुद्धानेकधर्मवत्त्वमित्यर्थः । भ्रान्तस्य स्वदृ-
ष्ट्यनुरूपाध्यासरोपदर्शनाच्च नाध्यासो वस्तुसात्त्विक इत्याह । आत्मदृष्टीति ।
बौद्धादिवृत्तीनामुद्भवाभिप्रायामाकुलस्य वैचित्र्यमापन्नस्य वृत्तीनामेवोद्भवाभिभवौ न

शा० मा० वाध्यस्पति सवितेदानीमिह न प्रकाशयतीति सत्येव प्रकाशेऽन्यत्र भ्रान्त्या । एवमिह बौद्धादिवृत्त्युद्भवाभिभवकुलभ्रान्त्याऽध्यारोपितः सुखदुःखादियोग उपपद्यते । तत्स्मरणाच्च तस्यैवेश्वरस्यैव हि स्मरणं । मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च । नादत्ते कस्यचित्पापमित्यादि । अतो नित्यमुक्त एकस्मिन्सर्वि-
तरीव लोकाविद्याध्यारोपितमीश्वरे ससारित्वम् । शास्त्रादिप्रामाण्यादभ्युपगत-
मसंसारित्वमित्यविरोध इति । एतेन प्रत्येकं ज्ञानादिभेदः प्रत्युक्तः ।
सौक्ष्म्यचैतन्यसर्वगत्वाद्यविशेषे च भेदहेत्वभावात् । विक्रियावत्त्वे चानि-
त्यत्वात् । मोक्षे च विशेषानभ्युपगमादभ्युपगमे चानित्यत्वप्रसङ्गात् ।
अविद्यावदुपलम्पत्वाच्च भेदस्य तत्क्षयेऽनुपपत्तिरिति सिद्धमेकत्वं तस्मा-
च्छरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंतानस्याहंकारसबन्धादज्ञानबीजस्य नि-
त्यरिज्ञानान्यनिमित्तस्यात्मतत्त्वयाथात्म्यविज्ञानाद्विनिरृत्तावज्ञानबीजस्य वि-
च्छेद आत्मनो मोक्षसंज्ञाविपर्यये च बन्धसंज्ञा । स्वरूपापेक्षत्वादुभयोः ब्रह्म

आ० टा० तद्व्यापकचैतन्यस्येति विवेकशून्यलोकस्य भ्रान्त्येतियोजना । चैतन्यस्य ज्ञान-
मुखाद्युत्पादे निमित्तत्वं न केवलमन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । तत्स्मरणाच्च भगवद्वाक्या-
च्च सिद्धमित्यर्थः । ईश्वरे ससारित्वमीश्वर ससारिदिसिद्धन्वभावाद्विशिष्टानुगत-
चित्त्वरूप इति व्याख्येयम् । एतेनेति । सिद्धसाधनत्वादितूपणेन प्रविशरीरज्ञा-
नमुखादीनामाश्रयभेदस्तात्त्विकः प्रत्युक्तो मन्तव्यः । किंच व्यावर्तकधर्मवशाद्वावृ-
त्तिः सिद्धयति । साख्यमते च पुरुषाणां चैतन्यमात्ररूपाणां न व्यावर्तको धर्मोऽ-
स्ति । वैशेषिकमते त्वैत्यन्ताविशेषकल्पनाऽन्योऽन्याश्रयपराहता । अतो निर्विशे-
षत्वात्पुसा न भेदस्तात्त्विक इत्याह । सौक्ष्म्येति । कश्चिदु स्त्री कश्चित्मुखी दु-
स्तादिविनिन्याव्यवस्थाऽन्यथाऽनुपपत्त्याऽऽश्रयभेदस्तात्त्विकः कल्प्यते तत्राह ।
विक्रियावत्त्वे चेति । मुख्यादिविक्रियाणां प्रुपाधिधर्मत्वाज्जात्मभेदसाधकत्वं व्यधि-
करणमिद्वत्वादित्यर्थः । किंच न सर्वेरेव मोक्षे विक्रियादिविशेष इत्येते । स्वरूपा
वस्थानं च मोक्षस्ततः सविशेषत्वं न स्वामाविकमित्याह । मोक्षे चेति । किंच
जाग्रत्स्वप्रयोरविद्यावद्विभर्त्तिरुपलम्भात्मुपुत्तिसमाध्योर्भ्रान्त्यभावेऽनुपलम्भान्मिथ्या-
त्व भेदस्य सिद्धमित्याह । अविद्यावदिति । जीवानां क्रमेणानेकशरीरानुपायि-
त्वात्माविमामिकस्य शरीरादियवानस्य मिथ्याभिमानविषयत्वाच्छुक्तिरूप्यवदज्ञान-
बीजस्य विच्छेद आत्मनो मोक्षमज्ञेतिमन्वयः । आत्मन इति कस्मादुच्यते त्रिशि
ष्टस्य बन्धमोक्षी किं नेप्येते तत्राह । स्वरूपापेक्षत्वादिति । त्रिशिष्टस्य मोक्षेऽन्व-

तद्वैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजा-
नत किमिदं यक्षमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तेऽग्निमनुवन् जातवेद एतद्विजानीहि किमिदं
यक्षमिति । तथेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

शा०भा०ह इत्येतद्विद्वानर्थः पुरा किल देवासुरसंग्रामे जगत्स्थितिपरिपालयिष्या-
ऽऽत्मानुशासनानुवर्तिभ्यो देवेभ्योऽर्थिभ्योऽर्थाय विजिग्येऽज्ञेपीदमुरान्ब्रह्म-
ण इच्छानिमित्तो विजयो देवानां बभूवेत्यर्थः । तस्य ह ब्रह्मणो विजये दे-
वा अमहीयन्त । यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु पराजितेषु देवा वृद्धिं
पूजां वा प्राप्तवन्तः ॥ १४ ॥ १ ॥

त ऐक्षन्तेति मिथ्याप्रत्ययत्वाद्धेयत्वख्यापनार्थमाश्रायः । ईश्वरनिमित्तं
विजये स्वसामर्थ्यनिमित्तोऽस्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेत्यात्म-
नो जयादि श्रेयोनिमित्तं सर्वात्मानमात्मस्थं सर्वकल्याणास्पदमीश्वरमेवात्म-
त्वेनाबुद्ध्वा पिण्डमात्राभिमानाः सन्तो यं मिथ्याप्रत्ययं चक्षुः तस्य पिण्डमा-
त्रविषयत्वेन मिथ्याप्रत्ययत्वात्सर्वात्मेश्वरयाथात्म्यावबोधेन हातव्यतारव्या-
पनार्थस्तद्वैषामित्याद्याख्यायिकाश्रायः । तद्वत् ह किलेषां देवानामभिप्रायं
मिथ्याहंकाररूपं विजज्ञौ विज्ञातवत् । ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानशातनेन
तदनुजिघृक्षया देवेभ्योऽर्थाय तेषामेवेन्द्रियगोचरे नातिदूरे प्रादुर्बभूव । महे-
श्वरशक्तिमापोपात्तेनात्यन्ताद्भुतेन प्रादुर्भूतं किल केनचिद्रूपविशेषेण । तत्कि-
लोपलभमाना अपि देवा न व्यजानन्त न विज्ञातवन्तः । किमिदं यदेतद्यक्षं
पूजयमिति ॥ १५ ॥ २ ॥

तद्विज्ञानायाग्निमनुवन् । नृपनिधानेऽयमभिप्रायोऽत्यन्तसंभावितयोरग्नि-

भा०टी०यासंभवादन्वये वा संसारानिवृत्तिप्रसङ्गादन्यस्य च बन्धेऽन्यस्य च मोक्षे साधनवै-
यर्थ्यादुपाधिवैशिष्ट्यद्वारेण स्वरूपस्यैवोपाधिप्रतिबिम्बकल्पस्य बन्धमांशो । माति-
विम्बो हि वाच्यरूपेण मिथ्या लक्ष्यरूपेण तु बिम्बमेव स्वरूपावस्थान मुक्तिरुपपद्य-
ते । तदुक्तम् । उपाधिना सार्धमुपाधिजन्यमौपाधिकं सर्वमवोहे मिथ्या । भागं मृ-
पा चित्प्रतिबिम्बकेऽपि बिम्बं पुनः सत्यमशेषमेवेति ॥ १४ ॥ १ ॥

त ऐक्षन्तेति देवानामाक्षेणस्य मिथ्याप्रत्ययत्वान्मिथ्याभिमानस्य हेयत्वख्याप-
नार्थो ब्रह्मणः प्रादुर्भाव इति योजना । सूत्रमिदं व्याख्याति । ईश्वरनिमित्त इ-

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीत्याग्निर्वा अहमस्मी-
त्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति॥ १७ ॥ ४ ॥
तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं । न्द-
हेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ १८ ॥ ५ ॥
तस्मै तृणं निदधावेतदहेति । तदुपप्रेयाय सर्व-
जवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निवष्टते
नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १९ ॥ ६ ॥
अथ वायुममब्रुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेत-
द्यक्षमिति तथेति ॥ २० ॥ ६ ॥
तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहम-
स्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति॥ २१ ॥ ८ ॥
तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददी-
य यदिदं पृथिव्यामिति ॥ २२ ॥ ९ ॥

शा०भा० मारुतयोस्तृणदहनाऽऽदानाशक्त्याऽऽत्मसंभावना शातिता भवेदिति ।
इन्द्र आदित्यो बज्रभृद्वा । अविरोधान् । इन्द्रोपसर्पणे ब्रह्म तिरोदध इत्यत्रापम-
भिप्रायः । इन्द्रोऽहमित्यधिकतमोऽभिमानोऽस्य सोऽहमग्न्यादिभिः प्राप्तं वा-
क्संभाषणमात्रमप्यनेन न प्राप्तोऽस्मीत्यभिमानं कथं न नाम जह्यादिति । त-
दनुग्रहापेवान्तर्हितं तद्ब्रह्म यभूव । स शान्ताभिमान इन्द्रोऽस्त्यर्थे ब्रह्म विजि-
ज्ञासुर्यस्मिन्नाकाशे ब्रह्मणः प्रादुर्भावं आसीत्तिरोधानं च तस्मिन्नेव त्रिपम-
तिरूपिणीं वियामाजगाम । अभिप्रायोद्बोधहेतुत्वादुद्रपत्न्युमा हैमवतीव
सा शोभमाना विद्यैव विरूपोऽपि विद्यावान्वहु शोभते ॥ १६ ॥ ३ ॥ १७ ॥
॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥

आ०टो० त्यादिना । जयादि श्रेष्ठत्वे निमित्तं मन्यमाना इति शेषः॥ १५ ॥ २ ॥ १६ ॥ ३ ॥
॥ १७ ॥ ४ ॥ १८ ॥ ५ ॥ १९ ॥ ६ ॥ २० ॥ ७ ॥ २१ ॥ ८ ॥ २२ ॥ ९ ॥

* यद्यपि ऋग्वेद पुस्तकेऽप्याददीयमिति पाठस्तथापि ॥ ऐश्वर्यमादात् । अपवा इदोदितिसाधे
छान्दोग्यवादमादत्तः ।

तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय स-
र्वजवेन तन्न शशाकाऽऽदातुं स तत एव निववृते
नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥ १० ॥
अथेन्द्रमब्रुवन्मधवन्नतोद्विजानीहि किमेतद्यक्ष-
मिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे ॥ २४ ॥ ११ ॥
स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमाना-
मुमाहैमवतीं ताहोवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ २५ ॥
॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥
ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्व-
मिति ततो हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २६ ॥ १ ॥
तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्य-
दग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुस्ते ह्येनत्प्र-
थमो विदांचकार ब्रह्मेति ॥ २७ ॥ २ ॥

शा०भा० ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

तां च पृष्ट्वा तस्या एव वचनाद्विदांचकार विदितवान् । अत इन्द्रस्य
बोधहेतुत्वाद्विद्यैवोमा । विद्यासहायवानीश्वर इति स्मृतिः । यस्मादिन्द्रविज्ञा-
नपूर्वकमग्निवाध्विन्द्रास्ते ह्येनन्नेदिष्टमतिसमीपं ब्रह्मविद्यया ब्रह्म प्राप्ताः सन्तः
पस्पृशुः स्पृष्टवन्तः । ते हि प्रथमं प्रथमं विदांचकार विदांचक्रुरित्येतत् ।
तस्मादतितरामतीत्यान्यानतिशयेन दीप्यन्तेऽन्यान्देवांस्ततोऽपीन्द्रोऽति-
तरां दीप्यते । आदौ ब्रह्मविज्ञानात् । तस्यैव आदेशस्तस्य ब्रह्मण एव व-
क्ष्यमाण आदेश उपासनोपदेश इत्यर्थः । यस्मादेवेभ्यो विद्युदिव सहसैव
प्रादुर्भूतं ब्रह्म शुक्तिमत्तस्माद्विद्युतो विद्योतनं यथा यदेतद्ब्रह्म व्यद्युतद्विद्योति-

भा०टी० ॥ २३ ॥ १० ॥ २४ ॥ ११ ॥ २५ ॥ १२ ॥ इति तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

विद्येति सत्त्वप्रधाना शक्तिश्चित्तादात्म्यापत्त्या बोधहेतुः । तस्मादित्यस्यापेक्षितं
पठव्यत्वात्मेन व्याचष्टे । यस्मादित्यादिना । अर्थवादोपमं हारोऽयं विद्युपम-

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्सह्येनने-
दिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति
॥२८॥३॥तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्यु-
तदाऽइतीन्नयमीमिषदाऽइत्याधिदैवतम् ॥२९॥४॥
अथाध्यात्मं यदेतद्रच्छतीव च मनोऽनेन चैतदुप-
स्मरत्यभीक्षणं संकल्पः ॥ ३० ॥ ५ ॥ तद्व-
तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं

शा०भा०तवत् । आ इवेत्युपमार्थ आशब्दः । यथा घनान्धकारं विदार्यं विद्युत्सर्वतः
प्रकाशत एवं तद्ब्रह्म देवानां पुरतः सर्वतः प्रकाशवद्ब्रह्मभूतमतो व्यद्युतदिवे-
त्युपास्यम् । यथा सकृद्विद्युतमिति च वाजसनेपके । यस्माच्चेन्द्रोपसर्पणकाले
न्यमीमिषत् । यथा कश्चिच्चक्षुर्निमेषणं कृतवानिति । इतीदित्यनर्थकौ नि-
पातौ । निमिषितवदिव तिरोभूतमित्येवमाधिदैवतं देवताया अधि पददर्शन-
मधिदैवतं तत् ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥ २९ ॥ ४ ॥

अथानन्तरमध्यात्ममात्मनोऽध्यात्ममुच्यत इति वाक्यशेषः । यदेतद्यथो-
क्तलक्षणं ब्रह्म गच्छतीव प्राप्नोतीव विपयीकरोतीवेत्यर्थः । न पुनर्विपयीक-
रोति मनसोऽविपयत्वाद्ब्रह्मणोऽतो मनो न गच्छति । येनाहुर्मनो मतमिति
हि चोक्तम् । गच्छतीवेति तु मनसोऽपि मनस्त्वात् । आत्मभूतत्वाच्च ब्रह्मण-
स्तत्समीपे मनो वर्तत इत्युपस्मरत्यनेन मनसैव तद्ब्रह्म विद्वान्यस्मात्तस्मा
द्ब्रह्म गच्छतीवेत्युच्यते । अभीक्षणं पुनःपुनश्च । संकल्पो ब्रह्मप्रेषितस्य
मनसः अत उपस्मरणसंकल्पादिभिर्लिङ्गैर्ब्रह्म मनोऽध्यात्मभूतमुपास्यमित्य-
भिप्रायः ॥ ३० ॥ ५ ॥

तस्य चाध्यात्ममुपासने गुणो विधीयते तद्व तद्वनं तदेतद्ब्रह्म तच्च तद्वनं
च तत्परोक्षं वनं संभजनीयम् । वनतेस्तत्कर्मणस्तस्मात्तद्वनं नाम । ब्रह्मणो

आ०टी० मार्थम् । विद्युदृष्टान्तेनात्यन्तदीप्तिमत्त्वं निमेषणदृष्टान्तेन देवैरपि दुर्ज्ञेयत्वमिति
गुणद्वयं देवानधिकृत्य विवक्षितम् । अत एव तद्गुणद्वयविशिष्टोपासनमाधिदैविकमु-
च्यते ॥ २६ ॥ १ ॥ २७ ॥ २ ॥ २८ ॥ ३ ॥ २९ ॥ ४ ॥ अहंश्रेष्ठेनैतत्कर्तव्य-
मित्यभिप्रेत्याध्यात्मिकब्रह्मरूपमाह । आत्मेत्यादिना ॥३०॥५॥ वनतेस्तत्कर्मण

वेदांभिर्हैन ५ सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥३१॥६॥
 उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मीं वाव
 त उपनिषदमब्रूमेति ॥ ३२ ॥ ७ ॥
 तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गा-
 नि सत्यमायतनम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥
 यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्व-

शा०भा० गौणं हीदं नाम । तस्मादनेन गुणेन तद्वनमित्युपासितव्यम् । स यः कश्चि-
 देतद्यथोक्तमेवं यथोक्तेन गुणेन वनमित्यनेन नाम्नाभिधेयं ब्रह्म वेदोपास्ते ।
 तस्यैतत्फलमुच्यते । सर्वाणि भूतान्येनमुपासकमभिसंवाञ्छन्तीहाभिसंभजन्ते
 सेवन्तेस्म इत्यर्थः । यथागुणोपासनं हि फलम् ॥ ३१ ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्तायामप्युपनिषदि शिष्येणोक्त आचार्य आह । उक्ता कथि-
 ते तुभ्यमुपनिषदात्मोपासनं च । अधुना ब्राह्मीं वाव ते तुभ्यं ब्रह्मणो ब्रा-
 ह्मणजातेरुपनिषदमब्रूमो वक्ष्याम इत्यर्थः । वक्ष्यति हि । ब्राह्मी नोक्ता ।
 उक्ता त्वात्मोपनिषत् । तस्मान्न भूताभिप्रायोऽब्रूमेत्यप्यं शङ्कः ॥ ३२ ॥ ७ ॥
 तस्या वक्ष्यमाणाया उपनिषदस्तपो ब्रह्मचर्यादि दम उपशमः कर्माग्नि-
 होत्रादीत्येतानि प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । एतेषु हि सत्सु ब्राह्मोपनिषत्प्रतिष्ठिता भ-
 वति । वेदाश्चत्वारोऽङ्गानि च सर्वाणि । प्रतिष्ठेत्पुनर्वर्तते । ब्रह्माश्रया हि
 विद्या । सत्यं यथाभूतवचनमपीडाकरमायतनं निवासः सत्पवत्सु हि सर्वं
 यथोक्तमायतन इवावस्थितम् ॥ ३३ ॥ ८ ॥

तामेतां तपआद्यङ्गां तत्प्रतिष्ठां ब्राह्मीमुपनिषदं सायतनामात्मज्ञानहेतु-
 भूतामेवं यथावद्यो वेदानुवर्ततेऽनुतिष्ठति । तस्यैतत्फलमाह । अपहत्य पा-
 प्मानम् । अपक्षय्य धर्माऽधर्मावित्यर्थः । अनन्ते अपारे अविद्यमानान्ते स्वर्गे
 लोके । सुखप्राये निर्दुःखात्मनि परे ब्रह्मणि । ज्येये महति सर्वमहत्तरे प्रतिति-

आ०टी० इति । वनसंभजन इत्यस्य धातोः संभजनार्थस्य रूपं वनमिति । तत्प्रभिद्धं वनं न एतत्
 इत्यर्थः । गौणमिति । अवयवशक्तिलभ्यं न रुद्ध्या समुदायशक्त्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ६ ॥
 ब्राह्मणजातेरुपनिषदमिति । ब्राह्मणजात्यनुष्ठेयां विद्यामात्मज्ञानसाधनभूतामित्य-
 र्थः ॥ ३२ ॥ ७ ॥ ब्रह्मेति वेदस्तन्मूलत्वात्तदाश्रया ॥ ३३ ॥ ८ ॥
 तपआदीनि वेदाङ्गान्यन्याङ्गानि यस्याः ॥ ३४ ॥ ९ ॥

गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥३४॥९॥
 इति चतुर्थः खण्डः ॥४॥ इति सामवेदीया तल-
 वकारशाखोक्ता केनोपनिषत्समाप्ता । ॐ तत्सद्-
 ह्यार्पणमस्तु ॥

शा०भा० धृति सर्ववेदान्तवेद्यं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनावगम्य तदेव ब्रह्म प्रतिपद्यत इत्यर्थः ।

॥ ३४ ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमत्परम-
 हंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ तलवकारोपनिषद्भाष्ये क्षुद्र-
 गणवाक्यविवरणं समाप्तम् ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

भा०टी०

सत्यकामः सत्यं सिद्धः सर्वेशो यः स्वशक्तिवतः ।

स एवान्तःप्रविष्टोऽहमुपास्यः सर्वदेहिनाम् ॥ १ ॥

इतिचतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्री-
 मत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ सामवेदीयत-
 लवकारशाखोपनिषत्क्षुद्रगणे वाक्यविवरणे भाष्ये श्रीमत्परमहंसप-
 रिव्राजकाचार्यश्रीमदानन्दज्ञानविरचिता व्याख्या समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

॥ शङ्करानन्दकृता केनोपनिषद्दीपिका ॥

ॐ नमः श्रीसच्चिदानन्दाय नमः ।

केनेपितोपनिषदं व्याकरिष्ये पदाध्वना ।

रम्यां तलवकाराणां शास्त्रायामात्मबोधिनीम् ॥ १ ॥

ब्रह्मणः प्रत्यक्षादिप्रमागैरनवगम्यत्वात्तदस्तित्वस्य च प्रमाणसिद्धत्वाच्चि-
त्रेणापि कर्मणा प्राणाद्युपासनेन ब्रह्मज्ञानोत्पादमन्तरेण ब्रह्मावाप्तेः संपादयितु-
मशक्यत्वादशुद्धान्तःकरणस्य च ब्रह्मज्ञानोत्पादस्यासंभावितत्वादतः कर्माणि
प्राणाद्युपासनानि चोक्त्वा ब्रह्मविद्यामुपक्रमते । तत्रापि प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं गुरु-
शिष्यसंवादमिवाह । शिष्यः पृच्छति । केनासता सता केनाचेतनेन चेतनेन
वा भिन्नेनाभिन्नेन वेदितमिष्टं कस्येच्छानिमित्तमित्यर्थः । पतति । सर्वासु दिक्षु
गच्छति मन इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । सामान्यतः प्रेरयितारं पृष्ट्वा विशेष-
तस्तं पृच्छति । प्रेषितं प्रेरितं धनुष्मतेव व्याघाताद्वाणजातं को ह्येतद्देशादे-
शान्तरं नयतीत्यर्थः । मनः संकल्पविकल्पोपलब्धितमन्तःकरणं ज्ञानशक्तिरित्य-
र्थः । केन व्याख्यातम् । प्राणः पञ्चवृत्तिरध्यात्मादिभेदभिन्नः क्रियाशक्तिरि-
त्यर्थः । प्रथमोऽवशकृताभिमानिन ईश्वरस्य चेतनाचेतनात्मकं विक्षेपं जनयतः
सर्वमवृत्तिनिमित्तं प्रथमः पुत्रः प्रेति प्रकर्षेणोर्ध्वादिति दिक्षु गच्छति युक्तः संबद्धः
केन प्रेरित इत्यर्थः । केन व्याख्यातम् । इपितां प्रेरितां वाचं वाग्निन्द्रियद्व-
यपामनेकशब्दजननीमिमां तात्वाद्यष्टस्यानस्मां वदन्ति । अस्य वाग्निन्द्रियस्य
वक्तुमशक्यत्वेऽपि केनचित्पुत्रवाग्निन्द्रियास्तदुच्चार्यमाणां वर्णपदवाक्यात्मिकां
वाचं व्यक्तपुच्चारयन्ति । चक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्च श्रोत्रं च क उ को नाम देवः सर्व-
व्यवहारकारणभूतो युनक्ति सन्नद्धं करोति प्रेरयतीत्यर्थः ॥ १ ॥

गुरुराह । श्रोत्रस्य शब्दोपलब्धेरसाधारणकारणस्य श्रोत्रं यथास्माकमसाधा-
रणव्यवहारस्य कारणं श्रोत्रं तथा श्रोत्रस्यापि शब्दग्रहणसामर्थ्यस्यासाधारणं
कारणं मनसः सर्वोपलब्धी साधारणकारणस्य मनः साधारणकारणत्वसामर्थ्य-
कारणम् । यद्वैतवर्धमुक्तैः श्रोत्रादिभिर्वक्ष्यमाणैश्चक्षुरन्तैः संबध्यते । अथवा यद्यः
वाचो वाग्निन्द्रियस्य वर्णोच्चारणशक्तेर्हं प्रसिद्धस्य वाचं वाग्निन्द्रियसामर्थ्य-

करणं यद् य उ स उँ एव प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्जीवनकारणस्य प्राणो जीवनकारणत्वसामर्थ्यकारणम् । चक्षुषो रूपोपलब्धेरसाधारणकारणस्य चक्षुश्चक्षुःसामर्थ्यकारणम् । एवंभूतो यः स एवेत्यन्वयः । मनआदेः सामान्यतो विशेषतश्च प्रेरयितेतितोषः । अयमर्थः । अस्ति मनआदीनां प्रेरयिता मनआदिविलक्षणश्चेतनश्चेतनानां । भेदगन्धगून् इति । अतो ज्ञात्वा अविद्यां सकार्यामिति मुच्य सर्वात्मना परित्यज्य धीरा बुद्धिमन्तो ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नाः । अथोपसर्गयोगे धातोरन्यार्थत्वं प्रायेणेतिन्यायेन धीरा अतिमुच्याहं ब्रह्मास्मीति तमवगत्य प्रेत्यास्माल्लोकाल्लोकशङ्काभिधेयकार्यकारणसंघाताभिमानादस्मात्प्रतिप्राणिप्रत्यक्षात्प्रेत्य प्रकर्षेण गत्वा तदभिमानं परित्यज्येत्यर्थः । अमृता मरणकारणाविद्यातत्कार्यगून्या भवन्ति स्पष्टम् ॥ २ ॥

ननु येन प्रेरितं मनआदिकं गच्छति तदिदमिति शृङ्ग्राहिकया कस्मान्न प्रदर्श्यत इत्यत आह । न तत्र चक्षुर्गच्छति रूपादिहीनत्वात्तस्य तस्मिन्विषये चक्षुर्न गच्छति । ननु चक्षुरग्राह्याणामपि स्वर्गापूर्वादीनां वाग्विषयत्वं । दृष्टमित्यत आह । न वाग्गच्छति स्पष्टं तत्रेत्यनुवर्तते ननु वाग्ग्राह्याणामपि चम्पककेतव्यादिगन्धभेदानां मनसा ग्रहो दृष्ट इत्यत आह । नो मन उक्तं गच्छति तत्रेत्यनुवर्तते । यत एवं ततः श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्युक्तोपदेशमन्तरेणास्यात्मनो दर्शन उपयान्तरं न विद्यः स्वबुद्ध्या न जानीमः । नापि विविधशास्त्रगुर्वाद्युपदेशेभ्य इत्याह । न विजानीमो विशिष्टेभ्यः शास्त्रेभ्यः शास्त्रगुर्वादभ्य इदानीमपि नाधिगच्छामः । यथा येन प्रकारेणैतच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं मनआदेः प्रेरकमनुशिष्यान्मादृशो गुरुर्भवाद्दृशं शिष्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोपदिश्यानुपश्वाच्छेतो वृत्तलशृङ्गो गौरितिबद्धिशेषणं कुर्यात्तमुपायं न विदो न विजानीम इत्यन्वयः । ननु लोके द्वयी मतिर्ज्ञातमज्ञातं च तत आभ्यामन्यतरविशेषणेन विशेषणीयमित्यत आह । अन्यदेव तद्विदितात्तच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं विदिताज्ज्ञानविषयात्सर्वस्मादन्यदेव पृथगेव न तु ज्ञानविषयः । ननु तर्ह्यविदितमज्ञातस्वरूपमित्यत आह । अथो अप्यविदिताज्ज्ञानाविषयादज्ञातान्यदेव । नन्विदं भवद्बुद्धिकल्पितमित्यत आह । इत्यनेन प्रकारेण श्रुश्रुम श्रुतवन्तो वयं पूर्वेषां पित्रादीनां ते च न भूत्वा इत्येवमाह । ये प्रसिद्धाः शमदमादिसाधनसंपन्नाः शास्त्रहृदयज्ञा नोऽस्माकं सहाध्यायिनां शिष्याणां तच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तं व्याचक्षिरे विस्पष्टप्राप्तमन्तात्कथितवन्तः । अनेन गुरुमुखादेवात्मावगतिर्भवति न तु प्रकारान्तरेणेत्यर्थादुक्तम् ॥ ३ ॥

अतो वागाद्यगम्यत्वेनैवावगन्तव्यं न त्वन्यथेत्येतन्मन्त्रपञ्चकेनाह । यत्प्रसिद्ध-
मात्मस्वरूपं वाचा वर्णपदादिरूपया वेदलोकवाक्यात्मिकयाऽनभ्युदितमप्रका-
शितं शृङ्गुग्राहिकया येन प्रसिद्धेन वाग्वागिन्द्रियं वर्णादिवाक्सहितमभ्युद्य-
ते सर्वत उच्यते स्वव्यवहारक्षमा भवतीत्यर्थः । केनेपितां वाचमित्यस्येदमुत्तरम् ।
तदेव वाचा प्रकाशितं वाचः प्रेरकं न त्वन्यद्ब्रह्म बृहदेशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं
त्वमस्मिच्छिष्यो ब्रह्मणो भेदरहितो विद्धि जानीहि । ननु किमर्थं तदेव ज्ञातव्यं
यतो बहुविधभेदमहमनहं वा तादित्युपासते जनाः । तद्ब्रह्ममपि भवदुक्तादन्य-
ज्ज्ञास्यामीत्यत आह । नेदमिदं बहुविधभेदमहमनहं वा गृहीतं वागादिविषयभू-
तं न ब्रह्मेति शेषः । इदं शब्दार्थमाह । यत्प्रसिद्धमुपासकानामिदं प्रसिद्धं ज्ञातृज्ञान-
ज्ञेयभेदवदुपासते उपासनं कुर्वते यथावत्स्वरूपावबोधशून्याः ॥ ४ ॥

वागगम्यस्यापि चम्पककेतक्यादिगन्धभेदस्य मनसा ग्रहो दृष्ट इत्यत आह ।
यत्प्रसिद्धं मनसो मनो मनसाऽन्तःकरणेन न मनुते कोऽपि नाधिगच्छति । न
च तदकिंचित्करमित्याह । येन मनसाऽविज्ञातेनाहुः कथयन्त्यस्माकं व्या-
ख्यातारो मन उक्तं मतं ज्ञातं सर्वकार्यक्षममित्यर्थः । अनेन केनेपितमित्यादिप्रथ-
ममश्रोत्युत्तरं सिद्धम् । यद्यपि वाङ्मनसयोरगोचरत्वेनैव चक्षुःश्रोत्रप्राणानाम-
गोचरत्वं सिद्धं तथाऽपि पञ्चमश्रानां प्रत्येकमुत्तरं दातुं वक्ष्यमाण पर्यायत्रय-
भवगन्तव्यम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

यत्प्रसिद्धं चक्षुषश्चक्षुश्चक्षुषा रूपग्राहकेणेन्द्रियेण न पश्यति नावलोकयति
येन चक्षुषश्चक्षुषा चर्क्षुष्यक्षीणि पश्यत्यवगच्छते चक्षुषः सर्वकार्यकारणमित्य-
र्थः । चक्षुःश्रोत्रं क उ देवो युनक्तीति योगस्य विभागेनाऽऽद्यस्योत्तरं दत्तम् ।
तदेव० पासते व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

यत्प्रसिद्धं श्रोत्रस्य श्रोत्रं श्रोत्रेण शब्दोपलब्धिसाधनेन न गृणोति नाधिगच्छ-
ति । येन श्रोत्रस्य श्रोत्रेण श्रोत्रं शब्दोपलब्धिकारणमिदमाकाशस्य प्रदेशविशो-
पात्मकं श्रुतमधिगतम् स्वकार्यक्षमं कृतमित्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रं क इत्यस्याविशि-
ष्टस्यानेनोत्तरं दत्तम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

यत्प्रसिद्धं प्राणस्य प्राणरूपं प्राणेन पञ्चवृत्तिना न प्राणिति प्राणचेष्टां न
करोति येन प्राणस्य प्राणेन प्राणः प्रसिद्धपञ्चवृत्तिः प्रणीयते प्रकर्षेण नीयते
स्वचेष्टां कार्यत इत्यर्थः । अनेन केन प्राण इत्यादेरुत्तरं दत्तम् । श्रोत्रस्य श्रो-
त्रमित्यादिना तु सामान्यतः । अत्र तु विशेषत इति न पुनरुक्तम् । अथवा.

तदुत्तरं तत्रैव कण्ठतः । अत्र तु वागाद्यविषयत्वप्रतिपादनेनार्थमिति न पुन-
रुक्तम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यादिदमुपासते । व्याख्यातम् ॥ ८ ॥ इति
प्रथमः सण्ढः ॥ १ ॥

पूर्वं यथावस्थितमात्मस्वरूपं गुर्वाद्युपदिष्टमुपदिश्येदानीं शिष्यबुद्धिमनुसर-
न्नाह । यदि पक्षान्तरे मन्यसे यस्तुतो विद्यमानमपि जानामि सुवेद सृष्टु भवदा-
दिभिरुक्तं ममात्मस्वरूपं जानामि । इत्यनेन प्रकारेण यदि मन्यस इत्यन्वयः । तथा
ब्रह्मतत्त्वं जानीषि इत्याह । दहरमेवापि नूनम् । अपि संभावनायाम् । नास्त्येव
भवतो ब्रह्मज्ञानम् । अथ च चेतनत्वाज्ज्ञानवानहमस्मीति संभावयसि तथाऽपि
नूनं निश्चितं तद्विषयस्याल्पत्वादल्पमेव ननु बृहत् त्वं ज्ञानित्वाभिमानी वेत्या-
ल्पमेव जानीषे । किं ब्रह्मणो रूपं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य स्वरूपं दह-
रज्ञानत्वे हेतुर्यद्यस्मादस्य त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य त्वं कार्यकारणसंघाताभि-
मानी परिच्छिन्नो ज्ञानैकः । एवंभूताच्चत्तोऽन्यद्यत्प्रसिद्धं त्वया ज्ञेयं कार्य-
ब्रह्मस्वरूपमस्य ब्रह्मणः सर्वपरिच्छेदशून्यस्य देवोऽब्यन्द्वाग्न्यादिषु । अथ नु
यस्मादस्य देवेषु यत्प्रसिद्धमस्य त्वं चोतभेदस्तस्मादेव मीमांस्यमेव विचारणीय-
मेव ते तव त्वयेत्यर्थः । एवमुक्तो मीमांसां कृत्वा शिष्य आह । मन्येऽवगच्छा-
मि विदितमवगतं मयेतिशेषः ॥ १ ॥

स्वयंविदित्वे हेतुमाह । नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च । अहं वेद
सुवेदेति नैव मन्ये । यदि सम्यङ्न ज्ञातं ताहि किं न ज्ञातमेवेत्यत आह । नो-
नवेदोते । ताहि किं संदिग्धमित्यत आह । वेद च । जानाम्यपि चकाराज्ञान-
मपि भेदबुद्धेरभावान्न जानामि । सुवेदेत्यनेन ब्रह्मणोऽतिदुर्बोधत्वं दर्शितम् । नो
न वेदेत्यनेन शास्त्रैकगम्यत्वमुक्तम् । वेदेत्यनेन संशयादिराहित्यमुक्तम् । चका-
रेण सर्वभेदभक्षकः साक्षात्कार उक्तः । अतिदुर्बोधशास्त्रैकगम्यासंदिग्धसर्वभेद-
शून्यब्रह्माहमस्मीत्यर्थः । यो मत्तोऽन्योऽपि नोऽस्माकं शिष्याणां मध्ये तन्म-
योक्तं सुवेदेति न न वेदेत्यपि न वेद चोत वेद जानाति स तद्ब्रह्म श्रोत्रस्य
श्रोत्रमित्यादिनां वेद जानाति यस्मादयमवगन्ता मदुक्तं वेद भवानेतमवग-
च्छति । नो न वेदेति वेद च न जानामीति नजानामीत्यपि न चकार इति-
नोकारणोऽनुदृश्यः । दर्शिता च तयोर्प्राज्ञाना । तस्माद्ब्रह्म वेदेत्यभिप्रायः ॥२॥

ननु न जानामीति ज्ञानवता ज्ञेयं जानामीति ज्ञानवता चाज्ञेयं भवद्वाचोभङ्ग्या
ब्रह्म मिद्वयति नचैवं प्रामाणिकमित्यत आह । यस्य ब्रह्मत्रिदुषो मतमनाधिग-
तं कर्तृकर्मादिभावेन तस्य कर्तृकर्मादिभावानधिगतवतो मतमधिगतमिदानीं वे-

परीत्यमाह । मतं कर्तृकर्मादिभावेनाविगतं यस्य ब्रह्म विदुषो न वेद न जाना-
ति स कर्तृकर्मादिभेदज्ञानवान् । तत्रैव हेतुमाह । यतोऽविज्ञातमनधिगतं विज्ञा-
नतां विविधज्ञातृज्ञानज्ञेयादिबुद्धिमतां देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यरूपत्वाद्वह्मण-
स्ततः । विज्ञातं विशेषेण यथाविद्यमानस्वरूपेणाधिगतमविज्ञानतां विविधज्ञा-
नादिभेदबुद्धिरहितानाम् ॥ ३ ॥

अविज्ञानतां विज्ञातं चेत्तर्हि सुषुप्तिमूर्छादौ सर्वोऽपि कृतकृत्यः स्यादित्यत
आह । प्रतिबोधविदितं सर्वप्रत्ययसाक्षित्वेनावगतं मतं विज्ञातं न तु सर्वप्रत्ययो-
परमे सुषुप्तादौ । ननु किमनेन ज्ञानेनेत्यत आह । अमृतत्वं हि विन्दत आत्म-
ना हि यस्मादात्मनाऽऽत्मज्ञानेनामृतत्वमविद्या तत्कार्यादिमरणशून्यत्वं स्वयं-
मकाशमानन्दात्मस्वरूपमित्यर्थः । विन्दते लभते हेतुत्वर्थस्य आत्मेनेति व्याख्या-
नं विन्दते धीर्यं सामर्थ्यमविद्यानिवृत्तिकारणं चरमसाक्षात्काररूपं लभते । उ-
क्तवीर्यलाभादुक्तामृतत्वमाप्तिः प्रसिद्धैवेत्याह । विद्ययाऽधिष्ठानयाथात्म्यसाक्षा-
त्कारेण कर्मगन्धानपेक्षेण विन्दतेऽमृतमधिष्ठानविपरीतग्रहणतज्जुःस्वरूपमरण-
कारणशून्यमविक्रियमधिष्ठानं लभते ॥ ४ ॥

ननु विद्या चेच्छरीरान्तर एव नत्वत्रैव सति शरीर इत्यत आह । इहास्मि-
न्नेवाधिकारिशरीरे धेद्यद्यवेदीज्ज्ञातवान् । अथ तदा सत्यं सच्चिदानन्दरसं ब्र-
ह्मास्ति विद्यते नचेदिहावेदीदिहाधिकारिशरीरे यद्यहं ब्रह्मास्मीति शरीरे साक्षा-
त्कारं न कृतवांस्तदा महत्यतिमौढा त्रिविधदुःखसन्तानजननी विनष्टिर्विनाश-
रूपा । श्रुत्या तानुक्रोशमेतदुक्तम् । एतच्छरीरमन्तरेण समूलघोरसंसारविनाश
कात्मज्ञानस्य दुर्लभत्वात्ततोऽस्मिन्सत्येव तदर्थं यत्न आस्थेयोऽन्यथा सततं
संसारसागरे निमज्जनमेव स्यादिति । इदानीमात्मनः सर्वत्राहमस्मीत्यवलोकनं
फरणीयमित्येतदात्मज्ञानस्य संसारव्याध्यौपधस्य स्वरूपमाह । सा भूतेषु भूतेषु
प्राणिषु बीप्सा निखिलचतुर्विधप्राणिसंग्रहार्थं विचित्य वयं स्म इत्यधिगत्य
धीरा बुद्धिमन्तो विद्वांसः भेत्यास्माल्लोकादमृता मवान्त व्याख्यातम् ॥ ५ ॥
इति द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

विशुद्धान्तःकरणैरेव ब्रह्मविद्ययेव सर्वातिशयवत्सर्वात्मभूतं ब्रह्म विज्ञेयं न-
त्वन्यथेत्येतदर्थमियमाख्यायिकाऽऽरभ्यते । ब्रह्म सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणं ह किल
देवेभ्यो देवानामनुग्रहार्थाय विजिग्ये विविधं देवाना लोकद्वयप्रतिकूलमसुरकुलं
जितवत् । तस्य देवानुग्रहप्रवृत्तस्य ह किल ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्दादिलक्षणस्य
विजये विविधजयनिमित्तं देवा इन्द्राग्निवायुमभृतयोऽमहीयन्त पूजिता अभूवन् ।

तेऽविज्ञातब्रह्मप्रभावा ऐक्षन्त प्रत्यक्षं वक्ष्यमाणप्रकारेणैक्षणमकुर्वन् । तदीक्षण-
प्रकारमाह । अस्माकमेवकार्येकरणसंधाताभिमानिनामिन्द्राग्न्यादीनामेव न त्व-
न्यस्य कस्यचिदयमस्मत्प्रत्यक्षविषयो विविधोऽसुरपराभवलक्षण उत्कर्षः ।
अस्माकमेवायं व्याख्यातम् । महिमा महत्वरूपः सर्वजन्तुभ्यः स्तुतिपूजादिला
भलक्षण इत्यनेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तद्ब्रह्म देवानां विजयक्रद्ध किलैषां देवानामज्ञानिनां गर्वाच्छ्रुतमभिप्रायं विजज्ञौ
विशेषेण ज्ञातवत्तेभ्यस्तेषां गर्वाच्छ्रुतानां देवानामज्ञानिनामनुग्रहार्थं ह किल
प्रादुर्बभूव किमपि रूपं धृत्वा नयनपथमागतं तद्ब्रह्म न व्यजानत देवा इदं तदि-
तिविशेषेण न ज्ञातवन्तः । तदज्ञानमाह । किं विचारे । इदं प्रत्यक्षं यक्षं पूज्य-
मतिदिव्यरूपत्वात् । इत्यनेन प्रकारेण ॥ २ ॥

एवं संशयाविष्टहृदयास्ते गर्वाविष्टा देवा आग्निं देवानामग्रेसरं बद्धिमद्भवन्तुक्त-
वन्तः । तदुक्तिमाह । जातवेदो जातानि वेदांसि विविधानि ज्ञानानि सर्ववेदात्म-
कानि यस्मादग्नेः स जातवेदास्तस्य संबोधनं हे जातवेदा एतदस्माभिरुच्यमानं
पुरःस्थितं विजानीहि विशेषेणावगच्छ । किमेतद्यक्षमेतत्पुरतस्थितं यक्षं किं
देवादिषु कृतमदित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ३ ॥

एवं तैरुक्तः स तथा देवोक्ताङ्गीकारे । यद्भवद्विरुच्यते तत्करिष्यामीत्यर्थः ।
इत्यनेन प्रकारेणोक्त्वेतिशेषः । तत्पुरस्थितं यक्षमवगन्तुमभ्यद्रवत्संमुखत्वेन स-
मीपं गतवान् । तद्यक्षं तं समीपं प्राप्तं जिज्ञाशुं सावज्ञमभ्यवददाभिमुख्येनोक्त-
वत् । तदुक्तिमाह । कः प्रश्ने मत्समीपमागतस्त्वमसि भवसि इत्यनेन प्रकारेणै-
वं पृष्ठः स आह । अग्निरग्निनामा वै प्रसिद्धः सर्वेषामहं त्वत्समीपमागतोऽस्मि
भवाम्यनेन प्रकारेणाब्रवीदुक्तवान् । विशेषनाम्ना पुनरात्मानमाह । जातवेदा वा
अहमस्मीति स्पष्टम् ॥ ४ ॥

एवमुक्ते पुनः सावज्ञं तद्यक्षमाह । तस्मिन्नुक्तनाम्नि त्वयि मत्पुरतो वर्तमाने
वराके किमाक्षेपे न किमपीत्यर्थः । वीर्यं सामर्थ्यमित्यनेन प्रकारेण । एवमाक्षि-
प्तोऽपि स स्वगर्ववशात्तदीयं प्रश्नं मन्वान आह । अपि संभावनायाम् । इदं
शुष्कमाद्रं च जगत्सर्वं निम्बिलं दहेयं दहनं कुर्याम् । अत्युक्तिगारणार्थं सर्व-
शब्दार्थमाह । पत्यमिदमिदं स्थावरजङ्गमात्मकं मृतं पृथिव्यां ब्रह्माण्डकटा-
हभुवि । इत्यनेन प्रकारेण ॥ ५ ॥

तस्मै तस्याग्रेसरनुग्रहार्थं नृणामत्यल्पं शुष्कं स्थावररूपं निदधौ नितरां पुरतः
स्थापितवत् । तत्स्थापयित्वेदं जगौ । एतच्छुष्कं नृणं मया पुरतः स्थापितं

दह भस्मीकुरु । इत्यनेन प्रकारेण यक्षेणोक्तोऽग्निः स पुरतः स्थितः तृणमुपप्रेयाय समीपं प्रकर्षेण गतवान्सर्वजवेन स्वकीयं सर्वजवेन तद्यक्षस्थापितं शुष्कं तृणं न शशाकं दग्धुं भस्मीकर्तुं शक्तो न बभूव । सोऽग्निर्जातवेदा अपगतगर्वस्ततः एव शुष्कतृणादहनादेव निमित्तात्प्राप्तलज्जो निववृत्ते ह्यन्त्येव देवाङ्गन्तु तस्मान्निवृत्तिं चकार । आगत्य च देवानुवाच । तदुक्तिमाह । नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमेतत्पुरतःस्थितं यत्प्रसिद्धं सामान्यतस्तदेतदिति विशेषतो विज्ञातुं शक्तो नाभवम् । इत्यनेन प्रकरणं ॥ ६ ॥

अथाग्नेर्निवृत्तस्य वाक्यश्रवणानन्तरं वायुः सर्वजगतः प्राणं प्रभक्षणमब्रुवन्नुक्तवन्तः । वायो हे वायो । एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति । वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति । तस्मिंस्त्वयि किं वीयमित्यपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति तस्मै तृणं निदधावेतदादत्स्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तं न शशाकाऽऽदातुं स ततः एव निववृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति । वायुर्वायुनामा । इदं सामान्यं विशेषरूपत्वाद् । मातरिश्वा मातर्याकाशे स्वसिंघि गच्छामीति मातरिश्वनामा । आददीयाऽऽदायान्तरिक्षे गमनं कुर्याम् । आदत्स्वाऽऽदायैतस्या भूमेरस्य तृणस्य च कस्याचिदल्पल्पमप्यन्तरं कुर्यादातुं सर्वतः स्वीकर्तुं व्याख्यातमन्यत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अथ निवृत्तस्य विगतगर्वस्य वायोर्वचनश्रवणानन्तरमिन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः त्रिलोकनाथमब्रुवन्नुक्तवन्तः । मधवन् भो इन्द्रं तद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति तदभ्यद्रवद्वारयातम् । तस्मात्स्वसमीपप्राप्तादिन्द्रात्तिरोदधेऽन्तर्धानं चकार । शुद्धान्तं करणैरपि स्वस्वकर्मभिरनवगम्य दर्शयितुमिन्द्रो हि ब्रह्मसमीपं प्राप्तं करग्रहणावसरे तं न दृष्टवानित्यर्थः ॥ ११ ॥

स विस्मयमना इन्द्रस्तस्मिन्ब्रुवन् यत्र यक्षः स्थितः तत्रैव न त्वन्यत्राकाशेऽवकाशे तदेव यक्षं ध्यायन् तस्यावतिरोधः । एव स्थिते मघोनि विशुद्धान्तं करणे यक्षदर्शनीत्सुके तदन्तर्धानादपगतान्तर्धानाच्चैश्वर्याभिमाने सपत्नाधिकारिशुष्णे स्त्रीं प्रादुर्चयन् । स ह्यस्त्रियं यक्षविद्यां मूर्तिमतीं ददर्शतिशयः । ततो निरीक्ष्य तामाजगाम यक्षस्य वार्तां प्रष्टुमागतवान् । आगत्य च बहुशोभमानां सकलाविद्यापिशाचीवलक्षण्येनाधिककान्तिमतीमुमा सकलससारवृक्षोच्छेदकत्वेनात्कृष्टा प्रभा ब्रह्मविद्यामित्यर्थः । हैमवता हिमरूपं सर्वदा शीतलं स्वप्रकाशमानं आनन्दात्माऽन्ताहतयक्षस्वरूपः स यस्य नित्यमस्त्युपनिषद्विभागस्य स हिमवान्तस्पेय दुहिता हैमवती ताम् । अथवोमा भगवतः पिनाक-

हंममादिग्रन्थीशिलीकृत्याविद्यां ससंस्कारां सादयति विनाशयतीत्युपनिषद्-
ब्रह्मविद्या ब्राह्मी वाव ब्रह्मणा सत्पज्ञानलक्षणेन संबद्धा ब्राह्मी तामेव नतु तत्संब-
द्धां तपआदिकां त उपनिषदं व्याख्यातमब्रूमोक्तवन्तः । अतोऽन्यां कथयि-
ष्याम इत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

तस्यै उक्ताया ब्राह्मया उपनिषद उत्पत्त्यर्थं तपस्तपःशब्दाभिधेयं स्वधर्मानु-
गुणशरीरसंतापकरं मन इन्द्रियैकाग्र्यादिषु दम इन्द्रियनिग्रहः कर्म स्ववर्णाश्रमो-
चितं श्रौतं स्मार्तं चेत्यादिकमन्यदपि शमब्रह्मचर्यादि । इदानीमस्या उपनिष-
दः स ब्राह्म्युपनिषद उपासनमाह । प्रतिष्ठाः प्रतितिष्ठन्त्येतैरिति प्रतिष्ठा इयं तप-
आद्युपनिषत्कामधेनुर्ब्रह्मविद्योपनिषद्वत्सा चतुष्पादित्यर्थः । ततः प्रतिष्ठाः
पादाः । इदानीं सान्विशेषत आह । वेदा ऋगाद्याश्चत्वारः । वेदानां पङ्क्त्यानि
विद्याकामधेनोः परिशिष्टानि निखिलाङ्गानि । सत्यं कालत्रयेऽपि बाधशून्ये ब्रह्म
भूरिवेतरस्या गोरायतनं प्रचारोपवेशनादिस्थलम् ॥ ८ ॥

यो मुमुक्षुर्ब्रह्मविद्यार्थी तपआदिसंपादनोद्यतो वै प्रसिद्धोऽनुत्पन्नब्रह्मसाक्षा-
त्कारः श्रद्धालुरेतां तपआदिकामधेनुं ब्रह्मविद्यावत्सामेवं वेदपादादिरूपेण वेद
जानात्पुपास्त इत्यर्थः । सोऽपहत्य स्वस्मादपच्छेदपुरःसरं विनाश्य पाप्मानं
ब्रह्मविद्योत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुमनन्ते विनाशरहिते स्वर्गे स्वर्गवासिभिर्गेय आन-
न्दात्मनि लोके स्वयंप्रकाशे ज्येये ज्यायसि सर्वस्मादभ्यधिके ब्रह्मणीत्यर्थः ।
प्रतितिष्ठति संजातचरमसाक्षात्कारः प्रकर्षेण पुनरुत्थानशून्यत्वेनावस्थानं करो-
ति प्रतितिष्ठति व्याख्यातं पदाभ्यास उपनिषत्समाह्वयार्थः ॥ ९ ॥ इति
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीशङ्करानन्दभगवतः कृतौ तलवकारोप-
निषदीपिका समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

॥ नारायणविरचिता केनोपनिषद्दीपिका ॥

केनेपितोपनिषदि खण्डाश्रित्वार ईप्सिताः ।

धुद्रग्रन्थसमाहारे सा द्वान्त्रिंशत्तमी मता ॥ १ ॥

तलवकारशाखा सामवेदे नवाध्याय्यां । तत्र प्राक्कर्माण्युक्तानि ततः सम-
स्तकर्माश्रयस्य प्राणस्योपासनानि ततः कर्माङ्गसामोपासनानि ततो गायत्री-
सामविषयं दर्शनं वंशान्तमुक्तमष्टभिः । ततस्तैः शुद्धसत्त्वं प्रति केनेपितमित्या-
द्या ब्रह्मविषयोपनिषन्नवमाध्याय आरभ्यते । दृष्टादृष्टार्थेभ्यो बाह्यसाधनेभ्यो विर-
क्तस्य प्रत्यगात्मविषया जिज्ञासेयम् । केनेपितमित्यादि । शिष्याचार्यमश्रमति-
वचनरूपेण कथनं सुखप्रतिपत्त्यर्थं केवलतर्कागम्यत्वदर्शनार्थं च । केन कर्त्रे-
पितमिष्टमभिप्रेतं सत्कस्येच्छामात्रेण मनः पतति स्वविषयं प्रति गच्छति ।
इपेराभीक्ष्ण्यार्थस्य गत्यर्थस्य चेहासंभवाद्विच्छार्थस्यैतद्रूपम् । इडागमदृष्टान्दसः ।
तस्यैव प्रपूर्वस्य नियोगार्थं प्रेपितमिति । न यथाप्रसिद्धमेव कार्यकारणसंघात-
स्य प्रेरयितृत्वं किंतु संघातव्यतिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्येच्छामात्रेण मनआदिप्रेर-
यितृत्वमित्यस्यार्थस्य प्रदर्शनार्थं केनेपितं प्रेपितमिति विशेषणद्वयम् । ईश्वरवि-
षयोऽयं प्रश्नः । यदुक्तं । ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्व-
भूतानि यच्चाह्वानि माययेति प्रवृत्तिर्लिङ्गाच्च विशेषार्थः प्रश्न उपपन्नः ।
रथादीनां हि चेतनावदधिष्ठितानां प्रवृत्तिर्दृष्टा तद्वि लिङ्गं चेतनावतोऽधिष्ठा-
तुरस्तित्वे । मनआदीनि चेतनावदधिष्ठितानि करणत्वाद्वासीविदिति प्रयोगः
मनुतेऽनेनेति मनोन्त-करणमिपितं प्रेपितमित्युपमार्थे नत्वनयोरर्थाविह संभवतः ।
नहि शिष्यानिव मनआदीनि विषयेभ्यः प्रेरयत्यात्मा । विविक्तनित्यचित्स्वरूप-
मात्रतया तु निमित्तमात्रं प्रवृत्तौ । प्राण इति नासिक्क्यः प्रकरणात् । केन पु-
क्तो निपुक्तः प्रेरितः सन्प्रेति गच्छति स्वव्यापारं प्रति । प्रथमः । आद्यः । त-
त्प्रवृत्तिपूर्वकत्वात्सर्वेन्द्रियप्रवृत्तीनां । चलिक्रिया हि सर्वेषां प्राणनिमित्तैव ।
तेन प्राणस्य प्राथम्यं । स्वतस्त्विन्द्रियाणां विषयावभासकत्वमात्रं न चलिक्रि-
यारूपा प्रवृत्तिः । सा तु प्राणनिमित्तैव तेषाम् । केन देवेनेपितामिष्टां कस्ये-
च्छामात्रेण वाचं शब्दलक्षणां वदन्ति लौकिकवाचा वदनं किनिमित्तं प्राणिनां
चक्षुः श्रोत्रमिन्द्रियं क उ प्रश्ने देवो युनक्ति प्रेरयति । कारणानामधिष्ठाता
चेतनावानन्यः स किंलक्षण इत्यर्थः ॥ १ ॥

पाणेः प्राणप्रिया सा हि कान्दिशीकान्भृशं विपण्णाञ्जन्तून्मातेव नानारूपै-
राश्वासयति । तदुचितमिन्द्रस्यापि तादृशस्य तस्या दर्शनम् । सा च हिमवतो
गिरिराजस्य दुहिता प्रसिद्धा ताम् । अथवा हेम कनकं तस्याभरणानि हेमानि
कटकुमुदयादीनि तानि यस्याः सन्ति सा हेमवती तां प्रसिद्धां विदुंपामुमां ह
किलोवाचोक्तवान् । तदुक्तिमाह । किमेतच्चक्षमिति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ इति
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा तं ब्रह्म बृहद्देशकान्वस्तुपरिच्छेदगूढं भवतां विजयकारणमित्यनेन प्र-
कारेण ह किलोवाचोक्तवती ब्रह्मेति नामधेयमुक्त्वा तस्य महिमान्प्रपाह । ब्र-
ह्मण उक्तस्य वै प्रसिद्धस्यैतद्विजये महीपध्वं विजयनिमित्तमेतन्महीपध्वमिदं
भवतां महत्त्वं येन लोके स्तुतिपूजादिमन्त एतादृशाः स्युरित्यनेन प्रकारेण ।
शिक्षाचपं ब्रह्मणो विजये सति यूयं महीपध्वं मा स्वातृपाभिमानं कुरुतेत्य-
र्थः । एवमुपोक्त इन्द्रस्ततस्तस्या उभाया वचनाद् किलैव तत एव नत्वन्य-
स्माद्विदांचकार ज्ञातवान् । तज्ज्ञानप्रकारमाह । ब्रह्म यद्यक्षमन्तर्हितं तद्ब्रह्मेत्य-
नेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तस्माद्यतो वाय्वग्नी संवादं क्रतवन्तौ ब्रह्मणेन्द्रश्चोमावचनेन निश्चिकाप त-
तो वै प्रसिद्धा एतेऽग्नीन्द्रवायवोऽतितरामिवाधिकमातिक्रम्येव यतन्तेऽन्यानग्नी-
न्द्रवायुव्यतिरिक्तान्देवाञ्चन्द्रवरुणादीन् । एत इत्युक्तानामत आह । यद्यः
प्रसिद्धोऽग्निर्वापुःरिन्द्रः प्रसिद्धानि त्रीण्यपि नामानि त्रयाणां तेऽग्नीन्द्रवायवः
सर्वेभ्योऽस्याधिका हि यस्मादेतच्चक्षुरूपमात्मानं नेदिष्टमतिशयेन समीपं पस्पर्शः
स्पर्शनं चक्रुर्ब्रह्मणः समीपं गता इत्यर्थः । तेऽग्नीन्द्रवायवः सर्वदेवाधिका हि
यस्मादेनदेवानां पुरतः स्थितं यक्षं ब्रह्म प्रथमः प्रथमा देवेभ्यो मुख्या इत्यर्थः ।
विदांचकार विदांचक्रुः । छत्रिन्यायं दर्शयितुमेकवचनेन निर्देशः । तज्ज्ञाना-
नुकरणं ब्रह्मेति स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं छत्रिन्यायं विवृणोति । तस्माद्यतोऽग्नीन्द्रवायुषु ब्रह्मसमीपगामि-
ष्विन्द्र एवोमोऽदेशाद्ब्रह्म ज्ञातवान् । ततो वै प्रसिद्ध इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नोऽति-
तरामिवातिशयेनातिक्रामत्यन्यान्स्वव्यतिरिक्तान्देवानां प्रवायुप्रमुखान् । इन्द्रो
ह्येनन्नोदष्टं पस्पर्श स ह्येनत्प्रथमो विदांचकार ब्रह्मेति स्पष्टम् । ३ ॥

तस्येन्द्रेणावगतस्य ब्रह्मण एव वक्ष्यमाण आदेश उपदेशः । यत्प्रसिद्धं ब्र-
ह्मरूपं शास्त्रेषु स्वयंप्रकाशमेतद्बुद्धेर्द्रष्टृ वक्ष्यमाणस्वरूपं विवृतः प्रसिद्धायास्तदि-

तः । व्यद्युतद्विशेषेण चोत्तनमकरोत् । आ ३ । आकारप्रुतिराश्वपार्था । आश्वयं
तेजोधातुविलक्षणैमपि ब्रह्म विद्युतः सकाशाद्विस्पष्टं प्रकाशं कृतवदिव स्वयंप्र-
काशमित्यर्थः । इत्यनेन प्रकारेणादेश इत्यन्वयः । यथा स्वयं विद्युतोऽपि
विशेषप्रकाशवदिव । इदित्थं चक्षुरादीनि सान्तःकरणानि न्यमीमिपन्निमेपोप-
लक्षितं स्वस्वव्यापारं कारितवत् । आ आकारप्रुतिः पूर्ववदाश्वयं सर्वक्रियाही-
नोऽपि सर्वदेवनिष्पाद्यां क्रियां कारितवानित्यनेन प्रकारेणादेश इत्यन्वयः ।
अधिदैवतं हिरण्यगर्भमधिकृत्येतिद्वयाभ्यां वाक्याभ्यामुपदिष्ट आदेशोऽधि-
दैवतम् ॥ ४ ॥

अथाधिदैवतादेशकथनानन्तरमध्यात्ममात्मानमधिकारिशरीरमुररीकृत्योच्य-
मान उपदेशोऽध्यात्मं यत्प्रसिद्धमधिदैवं विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवदिवैतद्बुद्धेर्द्र-
ष्टृ सर्वगतं प्रतिगच्छतीति च यातीति चकारात्स्पृशतीति च मनोऽन्तःकरण-
मनेनचान्तःकरणेनैवैतद्विद्युतोऽपि विशेषप्रकाशवदिव ब्रह्मोपस्मरत्यहं ब्र-
ह्मास्मीति सामीप्येन शास्त्रोक्तं स्मरत्यभीक्ष्णं निरन्तरं संकल्प इदं ब्रह्माहं सा-
क्षात्करोमीत्येवं रूपोऽभिलाषः सोऽप्यनेनेत्यभिप्रायः ॥ ५ ॥

तदुक्तं ब्रह्म ह किल तद्वनं नाम तस्य तस्य प्राणिजातस्य वननीयं संभजनी-
यमेतदेव नामधेयं तस्येदानीं नामानुगुणोपासनमाह । तद्वनं नामधेयमित्यनेन
प्रकारेण तदुपासितव्यं विजातीयप्रत्ययशृ-येन सजातीयप्रत्ययप्रवाहेण साक्षा-
त्कर्तव्यम् । इदानीं गुणोपासनस्य फलमाह । स उपासकलक्षणसंपन्नो यः कथनै-
तत्स्वयंप्रकाशं सर्वव्यापारनिमित्तं मनः संकल्पस्मरणगमनेषु कारणं ब्रह्म ।
एवमुक्तेन प्रकारेण तद्वनं नामधेयमिति वेद जानात्युपास्त इत्यर्थः । अभिहेनं
सर्वाणि भूतानि गच्छन्ति ह किलैनं तद्वननामोपासकं निखिलानि स्थावरजङ्ग-
मानि भूतानि दर्शनस्पर्शनादिनाऽभिगच्छन्ति संगच्छन्ति संवाञ्छन्ति सर्वत
इच्छां कुर्वन्ति ॥ ६ ॥

इदानीमाख्यायिकां परित्यज्य पुन शिष्यप्रश्नमवतारयति । उपनिषदं ब्रह्म-
विद्यां विद्यया विन्दतेऽमृतमिति भवतैवोक्तं भो हे गुरो ब्रूहि कथय किमु ब्रह्मवि-
द्याऽऽहोस्विदन्यापीतिप्रश्नार्थः । इत्यनेन प्रकारेण ब्रह्मविद्या चेदुक्तैव तस्याः
साधनानि चेत्तपआदीनि वक्ष्यामीत्यनेनाभिप्रायेण गुरुराह । उक्ता श्रोत्रस्य
श्रोत्रमित्पारभ्याभीक्ष्णं संकल्प इत्यन्तेन गुणोपासनासहितेन वाक्यसंदर्भेण क-
थिता ते तुभ्यमुपनिषत्तादात्म्यलक्षणेन सामीप्येन नितरां ब्रह्म गमयित्वाऽ-

१ (ग) 'त. तत्स्वयंप्रकाशं सर्वव्यापारनिमित्तं मनः संकल्पस्मरणगमनेषु कारणं ब्रह्म आ ३
'आश्वयं । २ (ग) 'अभिव्रत' । ३ (ग) 'द्विषिष्ट' । ४ (क) 'वोक्तं' ।

पाणेः प्राणप्रिया सा हि कान्दिशीकान्भृशं विपण्णाञ्जन्तून्मातेव नानाद्वये-
राधासपति । तद्विचित्रमिन्द्रस्यापि तादृशस्य तस्या दर्शनम् । सा च हिमवतो
गिरिराजस्य दुहिता प्रसिद्धा ताम् । अथवा हेम कनकं तस्याभरणानि हेमानि
कटकुमुद्यादीनि तानि यस्याः सन्ति सा हेमवती तां प्रसिद्धां विदुषामुमां ह
किञ्चिद्वचोक्तवान् । तदुक्तिमाह । किमेतच्चक्षमिति व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ इति
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सा तं ब्रह्म बृहदेशमान्वस्तुपरिच्छेदशून्यं भवतां विजयकारणमित्यनेन प्र-
कारेण ह किञ्चिद्वचोक्तवती ब्रह्मेति नामधेयमुक्त्वा तस्य महिमानप्याह । ब्र-
ह्मण उक्तस्य वै प्रसिद्धस्यैतद्विजये महीपध्वं विजयनिमित्तमेतन्महीपध्वमिदं
भवतां महत्त्वं येन लोके स्तुतिपूजादिमन्त एतादृशाः स्फुरित्यनेन प्रकारेण ।
शिक्षाचेषं ब्रह्मणो विजये सति यूयं महीपध्वं मा स्वातन्त्र्याभिमानं कुरुतेत्य-
र्थः । एवमुपयोक्त इन्द्रस्ततस्तस्या उमाया वचनाद्द किञ्चैव तत् एव नत्वन्य-
स्माद्विदाचकार ज्ञातवान् । तज्ज्ञानप्रकारमाह । ब्रह्म यद्यक्षमन्तर्हितं तद्वन्नेत्य-
नेन प्रकारेण ॥ १ ॥

तस्माद्यतो वाय्वग्नी संवादं क्रतवन्तौ ब्रह्मणेन्द्रश्चोमावचनेन निश्चिकाप त-
तो वै प्रसिद्धा एतेऽग्नीन्द्रवागवोऽतितरामिवाधिकमातिक्रम्येव वर्तन्तेऽन्यानग्नी-
न्द्रवायुव्यतिरिक्तान्देवाञ्चन्द्रवरुणादीन् । एत इत्युक्तानामत आह । यद्यः
प्रसिद्धोऽग्निर्वायुरिन्द्रः प्रसिद्धानि त्रीण्यपि नामानि त्रयाणां तेऽग्नीन्द्रवायवः
सर्वेभ्योऽत्यधिका हि यस्मादेतच्चक्षरूपमात्मानं नेदिष्टमतिशयेन समीपं पस्पर्थुः
स्पर्शनं चक्षुरङ्गणः समीपं गता इत्यर्थः । तेऽग्नीन्द्रवायवः सर्वदेवाधिका हि
यस्मादेनदेवाना गुरतः स्थित यक्षं ब्रह्म प्रथमः प्रथमा देवेभ्यो मुख्या इत्यर्थः ।
विदांचकार विदांचक्रुः । छत्रिन्यायं दर्शयितुमेकवचनेन निर्देशः । तज्ज्ञाना-
नुकरणं ब्रह्मेति स्पष्टम् ॥ २ ॥

इदानीं छत्रिन्यायं शिरोऽङ्गीकरोति । तस्माद्यतोऽग्नीन्द्रवायुषु ब्रह्मसमीपगाभि-
न्निन्द्र ण्वोमोऽदेशाद्वन्न ज्ञातवान् । ततो वै प्रसिद्ध इन्द्रः परमेश्वर्यसंपन्नोऽति-
तरामिवातिशयेनातिक्रामत्यन्यान्स्वव्यतिरिक्तान्देवानामिवायुमुरान् । इन्द्रो
येनभेदश्च पस्पर्श स येनप्रथमो विदांचसार ब्रह्मेति स्पष्टम् । ३ ॥

तस्येन्द्रेणारगनस्य ब्रह्मण एव वक्ष्यमाण आदेश उपदेशः । यत्प्रसिद्धं ब्र-
ह्मरूपं शाश्वतं स्वयंप्रकाशमेतदुद्देष्टुं वक्ष्यमाणस्वरूपं शिष्यतः प्रसिद्धायास्तद्वि-

दिलक्षणं ब्रह्मात्मेति ज्ञात्वाऽत एव ते धीरा धीमन्तो न हि विशिष्टधीमत्वमन्तरेण श्रोत्राद्यात्मभावः शक्यः परित्यक्तुं श्रेय व्यावृत्त्यास्माल्लोकान्ममाहंभाव-लक्षणात्पुनस्तत्सर्वेषणा भूत्वेत्यर्थः । अमृता अमरणघर्माणो भवन्ति । अथवाऽतिमुच्येत्यनेनैवैषणात्पागस्य सिद्धत्वादस्माल्लोकात्प्रेत्यास्माच्छरीरादपेत्य भूत्वेत्यर्थः ॥ २ ॥

यस्माच्छ्रोत्राद्यात्मभूते ब्रह्मातो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि चक्षुर्गच्छति स्वात्मनि गमनासंभवात् । अत एव न वाग्गच्छति यथाऽग्निर्दाहकः प्रकाशकश्चापि सन्नह्यात्मानं दहति प्रकाशयति वा तद्वत् । श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादिनोक्तेऽप्यात्मतत्त्वे सूक्ष्मत्वेनाप्रतिपन्नत्वात्पुनः पर्यनुयुयुक्षा वाक्चक्षुषोः सर्वेन्द्रियार्थत्वाच्चक्षुरादीनि तत्र स्वात्मभूते न ज्ञानमुत्पादयन्तीत्यर्थः । तर्हि सुखादिवदन्तःकरणेन गृह्यतामत आह । नो मनो गच्छति । अतो न विद्यो बाह्यकरणेन विजानीमोऽन्तःकरणेन सुखादिवद्यथैतन्मनआदिकरणजातमनुशिष्यादुपदिशेद्ब्रह्म । यद्वि करणगोचरं तदन्यस्मा उपदेष्टुं शक्यं जातिगुणक्रियादिविशेषणैः । न तु जात्यादिविशेषणवद्ब्रह्म तस्माद्विषयं शिष्यानुपदेशेन प्रत्यापयितुं तस्मादुपदेशे तदर्थग्रहणे च यत्नातिशयः कर्तव्य इतिभावः । अथवा श्रोत्रादीनां श्रोत्रादिलक्षणं ब्रह्म विशेषेण दर्शयेत्पुक्त आह । न तत्र चक्षुरित्यादि । पूर्ववत्सर्वमत्र तु विशेषः । यथैतदनुशिष्यात्प्रतिपादयेदन्योऽपि शिष्यमितोऽन्यविधिनेतिभावः । सर्वथा ब्रह्म बोधयेत्युक्ते यद्यपि प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यते प्रत्यापयितुमागमेन तु शक्यत इत्याशयेनाह । अन्यदेव तद्विदितादधो भविदितादधीति विदितं व्यक्तं व्याकृतं ततोऽन्यदविदितमव्यक्तमव्याकृतमविद्या ततोऽप्यधुपरि लक्षणयाऽन्यदित्यर्थः । यद्वि यस्मादुपरि भवति तत्ततोऽन्यदिति प्रसिद्धम् । यद्विदितं तदल्पं मत्तं दुःखात्मकं चेति हेयम् । अविदितमुपादेयं कार्यार्थं हि कारणमुपादीयते तेन हेयोपादेयाभ्यामन्यद्ब्रह्म एतेन स्वात्मव्यतिरिक्तब्रह्मविषया या जिज्ञासा सा निर्वातिता भवति । न हि स्वात्मा हेयो नाप्युपादेयोऽन्यद्व्यन्येनोपादीयते न तु स्वयमेव स्वयं हीयते वोपादीयते वा तेन स्वात्मेव ब्रह्मेत्युपदिष्टम् । इति श्रुत्युमेति । ब्रह्मैवमाचार्योपदेशपरंपरयैवाधिगन्तव्यं न तर्कतः प्रवचनमेधाबहुश्रुततपोयज्ञादिभ्यश्चेत्येवं श्रुत्यु श्रुतवन्तो वयं पूर्वेषामाचार्याणां वचनम् । य आचार्या नोऽस्मभ्यं तद्ब्रह्म व्याचक्षिरे विस्पष्टं कथितवन्तः ॥ ३ ॥

अन्यदेवेत्यनेनात्मा ब्रह्मेति प्रतिपादिते शङ्का स्यात् । कथमात्मा शरीरी ब्रह्म ततोऽन्य उपास्यो विष्णुरीश्वर इन्द्रः प्राणो वा ब्रह्म भवितुमर्हति न-

प्रतिवचनं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्यादि । अयमत्र पदार्थः । श्रोत्रं तावत्स्ववि-
 पपव्यञ्जनसमर्थं दृष्टं तच्च सामर्थ्यं श्रोत्रस्य चैतन्ये ह्यात्मज्योतिपि नित्येऽसं-
 हते सर्वान्तरे सति भवति नासतीति । आत्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते शेते तस्य
 भासा येन सूर्यस्तपतीत्यादिश्रुतेः श्रोत्राद्येव सर्वस्यात्मभूतं चेतनमिति प्रसि-
 द्धम् । तदिह निर्वर्तते । अस्ति किमपि विद्वद्बुद्धिगम्यं सर्वान्तरतमं कृटस्थमज-
 रममृतमभयं श्रोत्रादेरपि श्रोत्रादि तत्सामर्थ्यनिमित्तमिति प्रतिवचनम् । श-
 व्दार्थश्रोपपन्नः । कथं शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं तस्य शब्दावभासकत्वं श्रोत्रतत्त्वम् ।
 ततश्च शब्दोपलब्धरूपतयाऽवभासकत्वं न स्वतः श्रोत्रस्याचिद्रूपत्वात् । आ-
 त्मनश्च चिद्रूपत्वाच्च श्रोत्रस्योपलब्धत्वेनावभासकत्वं तदात्मनिमित्तमिति श्रो-
 त्रमात्रमेतुच्यते । यथोदकस्यौष्ण्यमग्निनिमित्तमिति दग्धुरप्युदकस्य दग्धाऽ-
 ग्निरुच्यते । उदकमप्यग्निसंयोगादग्निरुच्यते । तद्वत् । अनित्यं यस्यान्यसंयो-
 गादुपलब्धत्वं तत्करण श्रोत्रादि । उदकस्येव दग्धृतम् । तत्र हि तन्नित्यं यत्र
 नित्यमुपलब्धत्वमग्राविबौष्ण्यं स नित्योपलब्धिस्वरूपत्वाद्दग्धेवोपलब्धोच्यते ।
 श्रोत्रादिषु श्रोत्रत्वाद्युपलब्धिरनित्या । नित्या चात्मनि । अतः श्रोत्र-
 स्य श्रोत्रमित्याद्यक्षरार्थानुगमादुपपन्नं निर्विशेषस्योपलब्धिरूपस्यात्मनो मन-
 आदिप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । मनसोऽन्तःकरणस्य मनो नहन्तःकरणमन्तरेण चै-
 तन्यज्योतिषाऽऽदीपितं स्वाविपयसकल्पाध्यवसानादिसमर्थं स्यात् । तस्मान्म-
 नसोऽपि मनः । बुद्ध्यादित्रयमप्यन्तर्भाव्य मनस इति निर्देशः । यद्वाचो ह वा-
 चम् । यच्छब्दो यस्मादर्थः श्रोत्रादिभिः सर्वं संपद्यते । यस्माच्छ्रोत्रस्य श्रोत्रं
 यस्मान्मनसो मनो यस्माद्वाचो वाक् तस्मात्तज्ज्ञात्वा मनआद्यतिमुन्योऽज्ञित्वाऽ-
 मृता भवन्तीत्यन्वयः । वाचमिति द्वितीया प्रथमार्थे स उ प्राण इत्यनुरोधात् ।
 पृष्ठस्यात्मनः प्रधानविभक्त्या प्रथमया निर्देष्टुमुचितत्वाच्च । स यस्त्वया पृष्ठः
 स प्राणारपस्य वृत्तिविशेषस्य प्राणः । तत्कृतं हि प्राणस्य प्राणनसामर्थ्यम् ।
 न ह्यात्मनाऽनधिष्ठितस्य प्राणनमुपपत्तिमतः । को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्यदेव
 आकाश आनन्दो न स्यादूर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यतीत्यादिश्रुतिभ्यः ।
 ननु श्रोत्रादीन्द्रियप्रस्तावाद्प्राणप्राणम्य ग्रहणं युक्तं नत्वविशेषेण । सत्यम् ।
 सामान्यग्रहणे तस्याप्यन्तर्भावोपादयोपः । सर्वस्यैव हि करणकलापस्य पदार्थप्रयु-
 क्ता प्रवृत्तिस्तद्वन्नेति प्रकरणाथो विवक्षितः । तथा चक्षुषो रूपप्रकाशकस्य य-
 द्ग्रहणसामर्थ्यं तदात्मचेतन्याधिष्ठितस्यैव । अतश्चक्षुषश्चक्षुः स प्रष्टुः पृष्ठस्यार्थ-
 स्य ज्ञानुमिष्टत्वाद्वा तज्ज्ञात्वेतिशेषः । अतिमुन्योऽज्ञित्वा सामर्थ्याच्छ्रोत्रादि-
 करणयन्त्रापम् । यत्कृतः संसारस्तं श्रोत्रादावात्मभाव त्यक्त्वा श्रोत्रादेः श्रोत्रा-

त्वात्मा लोकप्रत्ययविरोधादिति तामपनेतुमाह । यद्वाचेति । यच्चैतन्यमात्रं स्वसत्ताकं वाचा वागिति जिह्वामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु विपक्तभागेऽप्यं वर्णानामभिव्यञ्जकं करणं वर्णाश्चार्थसंकेतपरिच्छिन्ना एतावन्त एवं क्रममयुक्ता इत्येवं तदभिव्यङ्ग्यः शब्दः पदं वाक्यं वागित्युच्यते । अकारो वै सर्वा वाक्सैषा स्वरस्पर्शान्तस्थोऽप्यभिव्यञ्ज्यमाना वाक् नानारूपा भवतीति श्रुतेः । मितममितं स्वरः सत्पाठ्यते एव विकारो यस्यास्तया वाचा पदत्वेन परिच्छिन्नया करणवत्याऽनभ्युदितमप्रकाशितं येन ब्रह्मणा विवक्षितेऽर्थे सकरणा वागभ्युद्यते चैतन्यज्योतिषा प्रकाश्यते सा हि वक्तृकृतिरूपा नित्या चैतन्यज्योतिःस्वरूपा न हि वक्तृर्वाचो विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेः । तदेवात्मस्वरूपं ब्रह्म निरतिशयं भूमाख्यं बृहच्चाब्रह्मेति विद्धि जानीहि त्वम् । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रौतव्यवहारान्व्युदस्यात्मानमेव निर्विशेषं ब्रह्म विद्धीत्येव शब्दार्थः । नेदं ब्रह्म यदिदमुपाधिभेदविशिष्टमनात्मेऽश्वराद्युपासते ध्यायन्ति । उक्तं ह्रींश्वरेण वसिष्ठं प्रति । शृणु ब्रह्मविदां श्रेष्ठ देवार्चनमनुत्तमम् । न देवः पुण्डरीकाक्षो न च देवत्रिलोचनः । न देवो देवरूपो हि न देवश्चित्तरूपकः । अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं देव उच्यते । आकारादिपरिच्छिन्ने मिते वस्तुनि तत्कृतः । अकृत्रिममनाद्यन्तं देवनं चिच्छिद्वं विदुरिति । अज्ञातशिवतत्त्वानामाकाराद्यर्चनं कृतम् । याजनाध्वन्यशक्तस्य क्रोशाध्वा परिकल्प्यत इति च । तत्र पूजाविधिरप्युक्तः । बोधः शाम्यं शम इति पुष्पाण्यष्टयाणि तत्र च । शिवं चिन्मात्रममलं पूज्यं पूजाविदो विदुरिति । तदेव विद्धीत्युक्तेऽपि नेदं ब्रह्मेत्यनात्मनोऽब्रह्मत्वं पुनरुच्यते नियमार्थमन्यब्रह्मबुद्धिपरिसंरूपानार्थं च ॥ ४ ॥

अन्यदेव तदिति ब्राह्मणोक्तार्थो यद्वाचेत्यादिमन्त्रे दृढीक्रियते । यन्मनसेति कामादिवृत्तिमन्मनस्तेन यच्चैतन्यज्योतिर्मनसोऽवभासकं न मनुते न संकल्पयति नापि निश्चिनोति मनसोऽवभासकत्वेन नियन्तृत्वात्सर्वविषयं प्राति प्रत्यभेदेति स्वतत्त्वात् न प्रवर्ततेऽन्तःकरणम् । अन्तस्थेन हि चैतन्यज्योतिषाऽवभासितस्य मनसो मननसामर्थ्यं तेन सर्ववृत्तिकं मनो येन ब्रह्मणा मतं विषयीकृतं व्याप्नोति । कथयन्ति ब्रह्मविदः । तस्मात्तदेव मनस आत्मानं प्रत्यक्चेत्तपितारं त्वं ब्रह्म विद्धि ॥ ५ ॥

न पश्यति न विषयीकरोति येनान्तःकरणवृत्तिसंयुक्तेन चक्षुषि तद्दृष्टीः पश्यति चैतन्यात्मज्योतिषा विषयीकरोति व्याप्नोति लोकः ॥ ६ ॥

पञ्चोत्रेण दिग्देवताऽविश्वितेनाकाशकार्पेण मनोवृत्तिसंयुक्तेन न विषयीकरोति लोकः यच्चैतन्यात्मज्योतिषा च श्रोत्रं श्रुतं विषयीकृतं तदेव ॥ ७ ॥

यत्प्राणेन पार्थिवेन नासापुटस्थेनान्तःकरणप्राणवृत्तिभ्यां सहितेन न प्रा-
णिति गन्धवन्न विपयीकरोति लोकः । येन चैतन्यात्मज्योतिषाऽवभास्यत्वेन
स्वविषयं प्रति प्राणः प्रणीयते तदेव ॥ ८ ॥ इति प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एवं हेयोपादेयविपरीतस्त्वमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यापितः शिष्योऽहमेव ब्रह्मेति
सुष्ठु वेदाहं मामिति श्रद्धीपादित्पाशङ्क्याचार्यः शिष्यबुद्धिविचालनार्थमाह । य-
दिति । अहं सुष्ठु वेदेतिचेन्मन्यसे नैतद्युक्तं सर्वस्य हि वेदितुरात्मा ब्रह्म नहि
वेदिता वेदितुर्वेदितुं शक्योऽग्निरिव दग्धुमग्नेः । न चान्यो वेदिता ब्रह्मणोऽस्ति
यस्य वेद्यमन्यत्स्याद्ब्रह्म नान्यदतोऽस्ति विज्ञात्रित्यन्यस्य विज्ञातुर्निषेधात् ।
तस्मात्सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति प्रतिपत्तिर्मिथ्यैव तस्माद्युक्तमेवाहाचार्यो यदीत्यादिक-
दाचिद्यथाश्रुतदुर्विज्ञेयमपि क्षीणदोषः सुमेधाः कश्चित्प्रतिपद्यते कश्चिन्नेति साश-
ङ्कमुक्तं यदीत्यादि । महतीह सूक्ष्मेक्षिका वर्तते । ब्रह्मणा बोधितोऽपि विरोच-
नो यथावन्न प्रतिपेदे । इन्द्रश्चतुर्थपर्पाये प्रथमोक्तमेव ब्रह्म प्रतिपेदे लोकेऽप्येक
स्माद्गुरोः गृण्वतां कश्चिद्यथावत्प्रतिपद्यते कश्चिदयथावत्कश्चिद्विपरीतं कश्चिन्न
प्रतिपद्यते किं पुनर्वक्तव्यमतीन्द्रियआत्मतत्त्वे । सर्वेचात्र तार्किका विप्रतिपन्नाः ।
तस्मादविदितं ब्रह्मेति मुनिश्चितोक्तेऽपि विषमप्रतिपत्तित्वाद्यादि मन्यस इति ।
साशङ्कं वचनं युक्तमेवाचार्यस्य दहर दध्नमल्पमेवापि नूनं त्वं वेत्थ जानीषे ब्रह्मणो
रूपं किमनेकानि ब्रह्मणो रूपाणि महान्ति दध्नकानि च येनाह दध्नमेवेत्यादि ।
बाढम् । अनेकानि हि नामरूपोपाधिकृतानि ब्रह्मणो रूपाणि न स्वतः स्वतस्त्व-
शब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यदिति शब्दादिभिः सह रूपा-
णि प्रतिपिध्यन्ते । न केवलं श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्याद्यध्यात्मोपाधिपरिच्छिन्नमुपदि-
ष्टमेव ब्रह्मणो रूपमल्पं वेत्थ । किंतु यदस्य ब्रह्मणो देवेषु रूपमधिदेवमिति
यावत् । अधिदेवोपाधिपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणो यद्रूपं वेत्थ तदापि दध्नमेव वेत्थे-
त्यहं मन्ये । यदध्यात्मं यदपि च देवेष्वधिदेवतोपाधिपरिच्छिन्नं तदपि तत्त्वतो
न सहसा वेदितुं शक्यम् । यत्तु विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषं शान्तमनन्तमेकमद्वैतं भूमा-
ख्यं नित्यं ब्रह्म तत्कथं सुवेद्यमित्यभिप्रायः । यत एवमथ नु हीनं तस्मान्म-
न्येऽस्यापि मीमांस्यं विचार्यमेव त्वं ब्रह्म एवमाचार्योक्तः शिष्य एकान्त उपवि-
ष्टः, सन्यथोक्तमाचार्येणागममर्थतो विचार्य तर्कतश्च निर्धार्य रवानुभवं
कृत्वाऽऽचार्यसकाशमुपगम्योवाच मन्येविदितमिति । अथ त्वं मन्यसे मया वि-
दितं ब्रह्मेति । अथवा देवेष्वग्न्यादिषु सूक्ष्मबुद्धिष्वपि यो मन्यते सुवेदाहमिति ।
सोऽप्यस्य ब्रह्मणो रूपं दध्नमेव वेत्ति नूनं किं पुनर्वक्तव्यमल्पबुद्धिषु मानवेषु
तस्मान्मीमांस्यमेवेत्युक्तः शिष्य आह मन्ये विदितमित्येवं योजयम् । अथवाऽ-

ध्यात्ममधिदैवं च यदस्य ब्रह्मणो रूपं सोपाधिकं त्वया विदितं तदहरमल्पमेव न तु परं भूमाख्यं तच्च ते मीमांस्यमेवास्तीत्युक्तः शिष्ये उपाधिं परित्यज्यानुभवे-
न निश्चित्याह मन्ये विदितमित्येवं योज्यम् । अथन्वितिहेतुमीमांसायाः सुविदि-
तरूपं कस्माद्ब्रह्मन्यदेव तद्विदितादित्युक्तत्वात् । मन्ये विदितमिति शिष्यमी-
मांसानन्तरोक्तिरागमाचार्यानुभवलक्षणप्रत्ययत्रयस्यैकविषयत्वेन संगत्यर्थम् ॥ १ ॥

आचार्यात्मानुभवयोस्तुल्यत्वे हेतुमाह । मन्ये सुवेदेति । अहेत्यवधारणे नैव मन्ये
सुवेद ब्रह्मेति नैव तां त्वया विदितं ब्रह्मेत्युक्त आह । नो न वेदेति वेद चेति । नाह म-
न्ये सुवेदेति विदितादन्यत्वमुक्तं नो न वेदेतिचाविदितादन्यत्वमुक्तं वेद चेति वेदैव ।
ननु विप्रतिपिद्धमिदं न सुवेद वेदचेति । एकस्मिन्विषये वेदनावेदनयोर्विरोधात् ।
नैप दोषः । विदिताविदितान्यत्वेन स्वप्रकाशाऽऽवेदनपरत्वात् । फलव्याप्यत्वासंभ-
वेऽपि चरमान्तःकरणवृत्तिव्याप्तत्वाङ्गीकारात् । आत्मप्रकाशे प्रकाशान्तरानपेक्ष-
णात् । विषयाकारान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं फलं घट इवात्मप्रकाशे स्व-
प्रकाशत्वेन प्रतिबिम्बानपेक्षणात् । इदानीमात्मने ब्रह्मविद्याया दृढनिश्चयतां द-
र्शयन्गर्जति यो न इति नोऽस्माकं स ब्रह्मचारिणां मध्ये य उक्तं तद्वचनं तत्त्वतो
वेद स एव तद्ब्रह्म वेद नान्यः । किं पुनस्तद्वचनमत आह । नो न वेदेति वेद
चेति । अन्यदेवेत्यादिनोक्तं वस्त्वनुमानानुभवाभ्यां संयोज्य निश्चितं नो न वे-
देति वेद चेत्पनेन वाक्येनाचार्यबुद्धिसंवादाय मन्दबुद्धिग्रहणव्यपोहार्यं च मपो-
क्तं ब्रह्म । एतद्वाक्यमर्थतो यो वेद स एव ब्रह्म वेद नान्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

आख्यायिकोपसंहारायं श्रुतिः स्वेन रूपेण समस्तसंवादनिर्मुक्तमर्थमवधारयति ।
यस्यामतमिति । यस्यामतमात्मतत्त्वनिश्चयफलावसानावबोधतया विविदिषा
निवृत्ता तस्य मतं तेन ज्ञातं मतिबुद्धिपूर्जार्येभ्यश्चेति क्तः । क्तस्य च वर्तमान-
इति कर्तरि पष्ठि । विद्वद्विदुषोर्यथोक्तौ पक्षावधारयति । अविज्ञातमिति । अ-
विज्ञातं विज्ञाताद्विदितादन्यदेव ब्रह्म । विज्ञानतां सम्यग्दर्शिणां विज्ञातं विदितं
ब्रह्माविज्ञानतामसम्यग्दर्शिणां । इन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिष्व्वात्मदर्शिणां ब्रह्मोपाधि-
विवेकानुपलम्भाद्बुद्ध्युपाधेश्च विज्ञातत्वाद्विज्ञातं ब्रह्मेत्युपपद्यते भ्रान्तिः । न त्व-
त्यन्तमृदानामियं भ्रान्तिरतोऽसम्यग्दर्शनपूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यते हेत्वर्थे चोत्तरा-
र्थः ॥ ३ ॥

यदि ब्रह्मात्यन्तमेवाविज्ञातं तां लौकिकानां ब्रह्मविदां चाविशेषः प्राप्तोऽविज्ञा-
तं विज्ञानतामिति च परस्परविरुद्धम् । कथं च ब्रह्म सम्यग्विदितं भवतीत्येवमर्थमाह ।
प्रतियोधेति । बोधं बोधं प्रति विदितं बोधशब्देन बोद्धाः प्रत्यया उच्यन्ते । यस्य सर्वे
प्रत्यया विषयीभवन्ति स आत्मा सर्वबोधान्प्रतिबुध्यते सर्वप्रत्ययदर्शी चिच्छक्ति

स्वरूपमात्रः प्रत्ययैरेव प्रत्ययेष्वविशिष्टतया लक्ष्यते नान्यद्वारान्तरमात्मविज्ञानाय अतः प्रत्ययप्रत्यगात्मतया यदा विदितं ब्रह्म तदा तन्मत तत्सम्यग्दर्शनमित्यर्थः । यद्वा गुरूपदेशः प्रतिबोधस्तेन विदितं मतममृतत्व हि विन्दत इति हेतुवचनम् । विषयात्मविज्ञाने हि मृत्युमारमत इत्यात्मविज्ञानममृतत्वनिमित्तमिति युक्तं हेतुवचनम् । कथमात्मविज्ञानेनामृतत्व विन्दतेऽत आहाऽऽत्मनेति स्वेन रूपेण विन्दते लभते वीर्यं बलं सामर्थ्यं धनसहायमन्त्रौपधितपोयोगकृतं वीर्यं मृत्युं नाभिभविषु शक्नोति । अनित्यवस्तुकृतत्वात् । आत्मविद्याकृतं तु वीर्यमात्मनैव विन्दते नान्येनेत्यतस्तदेव वीर्यं मृत्युं शक्नोत्यभिभविषुम् । यत एवमात्मविद्याकृतं वीर्यमात्मनैव विन्दतेऽतो विद्यायाऽऽत्मविषयया विन्दतेऽमृतम् । नायमात्मा बलहीनेन लभ्यत इति श्रुतेः सामर्थ्यं हेतुरमृतत्वे ॥ ४ ॥

कथा खलु ससारगतिरत इहैव चेद्यदि मनुष्योऽधिकृतं समर्थं सन्नेवेदीदात्मानं यथोक्तलक्षणं विदितवान् । अथ सत्यं परमार्थतत्त्वमस्त्यवाप्तं तस्य जन्मसफलमिति भावः । चेन्नावेदीन्महतीं विनष्टिर्महान्विनाशो जन्ममरणप्रबन्धाविच्छेदलक्षणं स्यात् । ज्ञाते किं स्यादत आह । भूतेषु भूतेषु चराचरेषु विचित्य पृथक्कृत्यैकमात्मतत्त्वमात्मभावेनोपलभ्य धीरा धीमन्तो विवेकिनः प्रेत्य व्यावृत्त्यास्माल्लोकाच्छरीराद्ब्रह्मवृत्तममत्वाहकाराः सन्तोऽमृता नित्यविज्ञानामृतत्वस्वभावा भवन्ति ॥ ५ ॥ इति द्वितीयं खण्डं ॥ २ ॥

समाप्ता ब्रह्मविद्याऽत ऊर्ध्वमर्थवादेन ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयतोच्यतेऽधिकयत्नाय । शमाद्यर्थो वाऽऽम्नायोऽभिमानशान्तिनात् । व्यावृत्तवाङ्मिथ्याप्रत्ययग्राह्यत्वाद्ब्रह्मणः । नेदं यदिदमुपासत इत्यपोदितत्वात्सगुणब्रह्मोपासनार्थो वा । तस्यैव ब्रह्मणः सगुणत्वेनाध्यात्ममधिदैव चोपासनं विधातव्यमित्यर्थः । ब्रह्म । ईश्वरः । फोहान्यस्त्वृणं वज्रीकर्तुं क्षमः । ह एतिह्ये देवासुरसग्रामे देवेभ्योऽर्थाय विजिग्येऽजैषीदसुरान् । ब्रह्मण इच्छानिमित्तो देवानां विजयो बभूवेत्यर्थः । तस्येति ब्रह्मणो विजये ब्रह्मकर्तृके स्वोत्कर्षेति यज्ञादिलोकस्थित्यपहारिष्वसुरेषु पराजितेषु देवा वृद्धिं पूजां वा प्राप्नुवन्तः । त एक्षन्ताऽऽलोचितवन्तो मिथ्यामन्यत्वाद्देयरूपापनार्थोऽप्यमाप्नाय किमालोचितवन्त ईश्वरनिमित्ते विजये सति स्वसामर्थ्यनिमित्तोऽस्माकमेवाय विजयोऽस्माकमेवाय महिमेति सर्वकल्याणास्पदमीश्वरमात्मानमबुद्ध्वा पिण्डमात्राभिमाना सन्तः ॥ १ ॥

तद्ब्रह्म ह किंलैषा देवानामभिप्राय मिथ्याहकाररूपं विजज्ञौ ज्ञातवत् । ज्ञात्वा च मिथ्याभिमानशान्तिना तदनुजिघृक्षया तेभ्यो देवेभ्योऽर्थाय तेषामेवेन्द्रियगोचरे नातिदूरे प्रादुर्बभूव महेश्वरशक्तिमापोपातेनात्यन्ताद्भुतेन केनचिद्रूपेण

उपनिषदं भो ब्रूहीतिप्रश्रसार्यकत्वायोक्ताया उपनिषदः प्राप्त्युपायभूतानि तपआदीनि विद्याङ्गरूपकेणाह । तस्या इति । कायेन्द्रियमनसां समाधानं तप-उपशमो दमोऽग्निहोत्रादि कर्म । इतिशब्द आचर्ये । अमानित्वमदाभित्वमित्यादीन्यपि । प्रतिष्ठा पादौ पादाविवास्या विद्यापास्तेषु हि सत्सु प्रतितिष्ठति ब्रह्मविद्या पद्मयामिव पुरुषः । तपआदीनां विद्यासाधनत्वं श्वेताश्वतरमन्त्र उक्तम् । पस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति । स्मृतौ च ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मण इति । वेदाः साङ्गाश्चत्वारः सर्वाणि शिरःपाण्यादीन्यङ्गानि सत्यममायताऽकौटिल्यं च बाङ्मनःकायानां तदापतनमाश्रयो विद्यायास्तपआदिष्वेव प्रतिष्ठात्वेन प्राप्तस्य सत्यस्य पुनरापतनत्वेन ग्रहणं साधनातिशयत्वमदर्शनार्थम् । अश्वमेधसहस्रं तु सत्यं च तुलया धृतम् । अश्वमेधसहस्राच्च सत्यमेकं विशिष्यत इति स्मृतेः ॥ ८ ॥

अमृतत्वं हि विन्दत इत्युक्तमपि ब्रह्मविद्याफलमन्ते निगमयति । यो वा इति । एतां केनोपनिषत्पाद्यां ब्रह्म ह देवेभ्य इत्यादिना स्तुताम् । पाप्मानमविद्याकामकर्मलक्षणं संसारबीजम् । अनन्तेऽपर्यन्ते स्वर्गे लोके सुरात्मनि ब्रह्मणि ज्येये ज्यापसि सर्वमहचरे । स्व आत्मनि प्रतितिष्ठति न पुनः पुनः संसारमापद्यते । द्विरुक्तिः समाप्त्यर्था ॥ ९ ॥ इति चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

नारायणेन रचिता शङ्करोक्तप्रपञ्चीविना ।

अस्पष्टपदवाक्यानां केनेपितमदीपिका ॥ १ ॥

इति नारायणविरचिता केनोपनिषद्दीपिका समाप्तिं पफाण ॥

संस्कृत पाठशाला
१२५ गुलाबगार्ड, मुम्बई ४. ७